

Миомир Дашић

ПОЛИТИЧКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ СЕЉАЧКОГ УСТАНКА У ГОРЊЕМ ПОЛИМЉУ 1875.

Дуготрајна ослободилачка борба, стално четовање и хајду-чија као вид отпора и уопште учестали народни покрети за национално и социјално ослобођење на Балкану утицали су, природно, на слабљење феудалног система у Турској у XIX вијеку. Процес слабљења феудалних односа, односно распада читлучког система у Горњем Полимљу брже се развија од почетка друге половине XIX вијека. Ослободилачка борба сељачких маса у овој области, вођена од 1853. до 1862. године, имала је изразит антифеудални карактер. Устанички покрети на горњим токовима Лима — инспирисани и руковођени ослободилачким политичким плановима Црне Горе, и уз њену материјалну, војничку и моралну помоћ — били су усмјерени, прије свега, против читлучког система, који, иначе, овдје никад није био учвршћен као у неким другим крајевима на простору између Црне Горе и Србије, односно у Босни, неким дјеловима Херцеговине, на Косову или у Македонији. У ослободилачким покретима педесетих и почетком шездесетих година XIX вијека, читлучки систем био је привремено разбијен у читавој области од изворишта Лима до близу Бијелог Поља и Бихора на сјеверу, односно од Трешњевица, Комова и Бјеласице на западу до Чакора, Мокре планине, Цмиљевице и Турјака на истоку. Међутим, повлачењем границе између Црне Горе и Турске 1859. године, двије трећине територије Горњег Полимља је остављено Турској. Тако је само у девет полимских села, у границама западно од Перућице, Злоречице и Лима и јужно од Требачке ријеке, коначно завршен процес борбе сељака, чифчија, за слободну земљу, односно били су разбијени феудални односи. Тиме су створени предуслови и за почетне облике капиталистичког развика и у дијелу Горњих Васојевића, будући да су постали интегралним дијелом црногорске државе и њеног тржишта у формирању.

Црногорско односно православно становништво Горњег Полимља није се мирило са границом повученом између Црне Горе и Турске кроз Васојевиће. Зато је наставило да води ослободилачку борбу против Турака и почетком шездесетих година. Његова упорност, жилавост и енергичност у борби за присајединење својој матици Црној Гори нарочито је дошла до изражаја 1861. и 1862. године. Устаничке побједе на Будимљи и Превији, у прољеће 1862, спадају у најсвјетлије странице црногорско-турског рата и историје ослободилачке борбе народа ове области. У почетку овог ослободилачког рата изгледало је да ће се остварити сан намученог народа о уједињењу са Црном Гором. Међутим, неуспјешан завршетак ослободилачког рата за Црну Гору покопао је наде устаничких маса на Лиму. Границе Црне Горе су остале, према склопљеном миру (септембра 1862), као што су биле одређене 1859. године.

Устаничко становништво се вратило из Црне Горе у своја спаљена села крајем септембра 1862, уз гаранцију турских власти да за учешће у устаничким покретима и рату неће имати „никакве одговорности“.¹ Народ и главари су увјеравани да ће бити за три године ослобођени пореза и других давања. Међутим, турске власти се нијесу држале датих обећања, па су већ друге године захтијевале да сељаци извршавају све обавезе према османској држави, као и да дају четвртину феудалцима — агама и беговима. Сељачке масе су одлучно одбиле плаћање десетка и других пореза за осам година уназад, за вријеме док су живјеле под непризнатим суверенитетом црногорских владара — књаза Данила и његовог насљедника књаза Николе. Главари и народ су одлучно одбијали да признају беговима и агама право на четвртину, мотивишући то да „сваки ага има по један читлук при руци, па нека се сваки гољо не господи кад му ни стари господа нијесу били него нека ради па нека се храни.“²

Овакав став горњополимског сељаштва према феудалном господарећем слоју и покушај да не прихвати старе и преживјеле аграрне односе показује до којег је степена напредовала његова свијест о неопходности рјешења аграрног питања, односно стицања права на земљу и слободног располагања њоме. Горњополимско сељаштво је учешће у националноослободилачкој борби, у устанцима 1853—1862, очигледно било схватило као коначно ликвидирање беговских и агинских права на убирање прихода са те земље. Током десетогодишњег периода формално-правно непризнатог живота у црногорским границама сељак је осјетио шта значи бити слободан власник земље, па је и послије 1862. године енергично покушавао да одбије вра-

¹ Мемоари војводе Гавра Вуковића, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820—1886*, Цетиње 1932, стр. 42.

² Записи, 1941, XXV, 4, стр. 236—237, војвода Миљан Вуковић — конзулу Вацлику, Васојевићка нахија, 8/20. јула 1864. године.

ћање на старе феудалне односе. Питање обнављања читлучких односа у Горњем Полимљу и поновно принудно увођење давања четвртине од прихода са земље, за чије су се власнике издавали аге и бегови, било је и остало најспорније питање у односима између сељака и турске власти све до сељачког устанка 1875—1878, а у неослобођеном дијелу и касније. Зато ће и устанак 1875. године и на горњим токовима Лима почети „као класни рат сељаштва који је у свом неписаном програму носио идеју диобе беговских земаља“,³ затим борбе против закупа десетине и уопште тешког социјалног и политичког положаја.

*

Административно-управне реформе које је Турска спровела у 1864. и 1865. години, и касније, ојачале су њену политичку власт. То се манифестовало и у Горњем Полимљу. Беранска и гусињска каза изузете су из скадарског вилајета, који је сада био ограничен искључиво на албански етнички простор. (У састав овога вилајета до 1878. улазило је црногорско становништво једино из рејона Подгорице и дијелом Бара и Улциња). Међутим, то никако не значи да се положај црногорског и српског живља у беранској и гусињској кази битније промијенио. Истина, завођењем новог административно-управног поретка и у области Горњег Полимља колико-толико више се водило рачуна о односу према хришћанском свијету; смањена су насиља, плачке, понегдје и својевољно помјерање сељака (чифчија) са земље, каквих је појава, додуше мање него у другим крајевима, прије тога било, нарочито у плаво-гусињском крају. Али, како турске административне и управне реформе нијесу задрале у основни социјални проблем, у рјешавање аграрног питања, односно нијесу тражиле укидање читлучког феудалног система, оне нијесу могле задовољити хришћански свијет. Истина, то не значи да су реформе задовољиле и муслимански свијет, мада је његов друштвени положај био нешто повољнији у односу на хришћански елеменат, рају.

На територији Горњег Полимља феудални господари — аге и бегови — били су искључиво муслиманске вјере. Изузев Али-бега Гусињског (Шабанагића), бегова Реџепагића и Ћоровића, све остале аге спадале су углавном у ситније земљопосједнике. Они су живјели на својим читлуцима у селима непосредно око Плава и Гусиња, а Али-бег Гусињски у Гусињу и бегови Реџепагићи у Плаву. Ћоровићи су имали чардаке на својим читлуцима у селу Лозној, у Бихору. Дакле, сви су били настањени изван Горњег Полимља, далеко од својих читлука. Од средине прошлог вијека бегови и аге су због нерада све више сиромашили, па је знатан број сељака (чифчија) био имућнији

³ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*, Сарајево 1960, стр. 9.

од својих феудалних господара. Шездесетих година васојевићки главари осиротјеле аге називају „гољама“ одбијајући да им дају четвртину од рода жита. У Горњем Полимљу је преко осамдесет бегова и ага имало читлуке.⁴ Богатији бегови и аге мало су залазили у полимска села, већ су то у име њих већином чинили њихови повјереници, већили.

Неки од њих су прикупљање четвртине повјеравали појединим исламизираним породицама у Васојевићима или већилима. За разлику од осталог дијела Новопазарског Санџака, од почетка педесетих година па све до васојевићког устанка 1875. године, у селима Горњег Полимља није било ниједног чардака на који би долазили бегови и аге или њихове субаше ради надгледања сељака и прикупљања четвртине. Имајући тешко искуство са држаоцима земље, сељацима, бегови и аге су иначе нерадо сами залазили у села. Радије су сједјели у својим тврдим кулама, љенствовали у малим оријенталним чаршијама у Плаву и Гусињу и очекивали да им већил односно субаша убере четвртину или, чак, да им сам сељак одвоји одређени дио на име четвртог дијела рода, дође доносећи и друге поклоне „на виђење“ и на тај начин изрази приврженост феудалном господару. Сиромашнији аге више су настрели на сељака, чешће залазили у села и надгледали љетину. Обично су чешће долазили они који су располагали са по неколико мањих имања — читлука, и то, углавном, у селима гусињске казе. Али приходи са малих читлука, уз то и тешко сакупљани, нијесу били довољни за издржавање феудалца, па су аге и бегови брзо сиромашили, уколико нијесу хтјели да се прихвате рада. Пропадању бегова и ага доприносило је и њихово противљење реформама Порте која је чинила напоре да и феудалну класу укључи у савременије, капиталистичке облике привреде. Међутим, многи аге и бегови држали су се грчевито прихода од четвртине и то им је био једини извор за живот. „Ослањајући се на приходе од читлука они се често одају нераду и беспослицењу а онда пијанству и расипању. Ако настану још и неродне године, а чипчије немају шта да донесу, ага онда почиње да продаје комад по комад од својих читлука.“⁵ Услјед нерада и жеље да лако живе поједини плаво-гусињски аге и бегови су постајали заиста љута сиротиња. Са даљим развојем политичких и друштвених прилика у овој области њима је остало да живе од старе славе, више гладни него сити.

⁴ Записи, 1941, XXV, стр. 236—237; упореди: Андрија Јовићевић, *Плаво-гусињска област, Велика, Полимље и Шекулар*, Насеља, XI, стр. 506—510; др Рад. Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 110—114; Марко П. Цемовић, *Мемоари*, 461—462 (Историјски институт СРЦГ — мемоарска грађа); др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959, стр. 64.

⁵ Петар Мркоњић (Танасије Пејатовић), *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1901, стр. 310.

Осиромашени и огрезли у материјалној биједи, а навикли да живе од рада чифчија, аге и бегови су стално тражили интервенцију турских власти, да би сељаке, чифчије, који су то били више по називу него по свом стварном положају, натјерали на послушност и извршавање агаларских обавеза. Турски чиновници и функционери често су пропадање и осиромашење овог турско-муслиманског господарећег слоја приказивали као посљедицу Портиних реформи, односно танзимата. Лажно приказујући да су олакшице дате хришћанском свијету остварене на рачун муслиманског, турске власти су смишљено распиривале не само још јачу мржњу између осиромашеног слоја ага и бегова и сељака, чифчија, него и између православних и муслимана, па се ови посљедњи, природно, јављају као велики противници реформи и признања равноправног статуса хришћанима.⁶ То распиривање класне и вјерске мржње шездесетих и седамдесетих година XIX вијека запажало се и на овом простору, а политика сталног подстрекавања муслиманског елемента против хришћанског живља у турској граници наставиће се све до 1912. године.

Мада је социјални положај муслиманског живља био веома тежак, бар кад је ријеч о већини становништва, оно је све до краја турске владавине уживало и одређене повластице, претежно засноване на вјерској основи. Муслимани су имали могућност напредовања у турској администрацији и њихови представници заузимају су, по правилу, сва мјеста у њој, почев од најнижих до централне управе вилајета. Домаћи муслимани, који су говорили турски и били писмени, имали су могућност да направе завидну војну и чиновничку каријеру. Они су чинили већину у нижем чиновништву и у органима власти у Беранама и Гусињу. Све је то био саставни дио политике фаворизовања муслиманског елемента у Османском царству, а то је дошло до изражаја и у реформама од педесетих до седамдесетих година, којима су, опет, муслимани добили неупоредиво више него хришћани. То се нарочито запажало у вези са отварањем школа у свим крајевима гдје је хришћанско и муслиманско становништво живјело измијешано. Турске школе су фаворизоване у Босни и Херцеговини, у Новопазарском Санџаку, а отварање српских школа ометано је разним административним и другим мјерама. Тако се, на примјер, у сусједној бјелополској кази (Акову) од средине шездесетих до седамдесетих година број турских основних школа кретао од 11 до 27, а уз то је у Бијелом Пољу отворена и једна свјетовна нижа гимназија (руждија).⁷ У исто вријеме у беранској и гусињској кази радила је

⁶ Архив внешней политики России (у даљем тексту: АВПР), ф. СПб, Глав. архив, IV-2, д. 6, стр. 165.

⁷ Хајрудин Ђурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800—1878*, Посебна издања САНУ, књ. 389, Одељење друштвених наука, књ. 50, Београд 1965, стр. 178, 185, 196.

званично само по једна основна српска школа,⁸ од 1869. у Беранама и Гусињу. Међутим, мјесне турске власти су ометале разним изговорима и пријетњама, хапшењем учитеља и ученика и рад ове двије школе.⁹ Све то јасно показује колико је ислам као државна вјера и у другој половини прошлог вијека имао одлучујућу улогу у османској држави, без обзира на прокламоване реформе од стране султана.

И у Беранама и у Гусињу, након завођења административно-управних реформи, без обзира на то што је огромну већину чинио православни живаљ (берански крај је био компактно насељен становништвом досељеним из Лијеве Ријеке, затим Брда и Црне Горе, али ондје је постојао и слој старосједјелачког српског елемента који се у процесу ослободилачке борбе саплемењавао са Васојевићима и другим досељеничким родовима, формирајући се у јединствен црногорски народ), Турска је за носитеље управне и судске власти именовала искључиво људе турске народности, или, пак, из домаћег муслиманског елемента.

Законодавство Турске засновано на корану, шеријату, примјењивано је, разумије се, и у Горњем Полимљу, као дијелу турске територије. По хатихумајуну сви поданици султана стекли су били право да ступају у војну службу, без обзира на народност, расу и вјеру. Па, ипак, служење у војсци било је и остало привилегија Турака и муслиманског елемента. Према извјештајима руских дипломата, у периоду 1856—1867. ниједан младић хришћанин није био примљен у било које војно училиште или грађанску школу у Цариграду.¹⁰

Одредбе хатихумајуна у погледу једнакости хришћана и муслимана пред законом и властима само дјелимично су се примјењивале у босанском вилајету. Из једне анализе коју је руски вицеkonzул у Мостару Н. А. Иларионов послао Стремоухову, директору Азијског департмана у Министарству спољних послова, 3. јануара 1867. године, о томе како је спровођен хатихумајун у Херцеговини, види се да се само хришћанско становништво Мостара и неколико других градова и крајева поред црногорске границе користило одређеним слободама и осјећало личну и имовинску сигурност. У осталим мањим градовима и свим селима у Херцеговини и даље су вршене злоупотребе. Иларионов је истицао да „чак не само у дубини Херцеговине, него и у близини Мостара, у граду Стоцу и срезу, хришћани нијесу смје-

⁸ Дипломатски архив ССИП ПО, 1883, пов. бр. 782/83, Извјештај Нићифора Дучића од 1. марта 1874; Записи, XVII, стр. 57.

Такође је у селу Велики радила школа коју су издржавали сељаци. Рад ове школе су повремено помагале и Аустрија и Француска, преко својих конзула у Скадру. О овоме видјети: напомену 36.

⁹ Записи, XVII, стр. 56—57.

¹⁰ АВПР, ГА, II 18, 1856—1867, д. 1, стр. 169.

ли излазити на улицу по заласку сунца“. Убиства хришћана су се продужавала, док су виновници остајали некажњени, јер су се „увијек оправдавали свједочењем муслимана“.¹¹ Слична је ситуација била и у Новопазарском Санџаку све до велике источне кризе. Једино је било нешто боље стање у Горњем Полимљу, беранској кази, али не и гусињској.

У плаво-гусињској области, познатој по анархичности још одраније, лична и имовинска сигурност је до критичности била угрожена. И поред извјесног увођења реда у Гусињу и Плаву и непосредној околини, више је владало право јачега него законитост. Четовање и хајдучија су стално расли како у хришћанском тако и у муслиманском свијету. Једино је слично стање било у Потарју, за које се говорило да је „крај гдје су људи везани, а пси пуштени“.¹²

Извјештаји и други документи из шездесетих и седамдесетих година, мада доста штури, говоре о повременим зулумима и на гусињском пазару, што указује да је и у плаво-гусињској области стање било слично оном у Затарју и у бјелополском крају. Инциденти на малом гусињском пазару били су доста чести. Турска виша власт је настојала да обузда самовољно понашање разних силника који нијесу држали до реда, како би се учинио крај могућим узроцима немира и сукоба са Црном Гором. Тако, на примјер, због убиства једног црногорског поданика на гусињском пазару, јула 1865, генерални гувернер Босне и Херцеговине Осман-паша пише књазу Николи да је наредио строгу истрагу да би стао на крај злу које пријети да помути односе између босанског вилајета и Црне Горе. У писму се истиче да је наредио Махмуд-паши, кајмакаму у Сјеници, да одмах пође у Гусиње и да собом поведе батаљон војника, како би могао спровести истрагу и кривце похватати. Сама чињеница да је за хватање једног убице и његовог подстрекача Махмуд-паша морао ангажовати читав батаљон војника и сам га лично водити у Гусиње јасно указује колико су биле немоћне локалне турске власти у гусињској кази да обезбиједе личну и имовинску сигурност грађанима и спроведу одређену судску истрагу. Знајући какве све посљедице могу да проистекну из оваквих инцидената турске власти су заиста настојале да силеџијства, пљачке и убиства спријече и строгим судским мјерама. То се види из Осман-пашиног писма у којем увјерава књаза Николу да ће предузети „све мјере да се убица пронађе и ухапси... и преда суду како би искусио заслужену казну“.¹³ Да је Турској би-

¹¹ АВПР, ГА, ВА₂, Мостар, 1867, д. 620, стр. 5, 6.

¹² Видјети о томе опширније: Жарко Шћепановић, *Друштвено-економске прилике у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1875—1878*, Историјски записи, 1975, XXXI, 3, стр. 61. и даље.

¹³ Документи епохе књаза Николе. ДМЦ, АО, 1865—1870 (преводи са француског), ИИ СРЦГ Титоград, генерални гувернер Босне и Херцеговине Осман — књазу Николи, Сарајево, 11/23. јула 1865.

ло заиста стало да заведе ред и поредак на пазарима около Црне Горе, да сузбије појаве анархије, насиља, пљачке и убиства види се и на примјеру истраге спроведене у Гусињу којом приликом је пронађен и ухваћен Селман, убица Црногорца Радоја Ђукића из Лијеве Ријеке, а затим осуђен на смрт и стријељан у Беранама 3/15. маја 1866. године.¹⁴ Стријељање убице Селмана извршено је пред мноштвом свијета у Беранама и у присуству породице убијеног Радоја,¹⁵ што је свакако требало да увјери и православни живаљ и црногорске власти у одлучан став турских власти да ће сваки сличан злочин бити кажњен на овај начин. Али, ни овај примјер, мада је морао застрашујуће дјеловати, ни друге палијативне мјере, предузимане од појединих енергичнијих турских функционера, нијесу били довољни да спријече злочине и пљачке, који су били и остали честа појава на гусињском пазару.¹⁶ Узроци тим појавама су били знатно дубљи и имали су своје друштвено-историјске коријене, па су се могли из темеља мијењати само дубоким социјалним, друштвеним и административним преображајима, на које Турска није била спремна. Област Гусиња и Плава у другој половини XIX вијека у основи је представљала изразит анахронизам у сваком погледу, па је личну и имовинску сигурност било врло тешко обезбиједити. И то је био разлог што је трговина у Плаву и Гусињу остала неразвијена и претежно транзитног и усколокалног карактера.¹⁷

Члан 19. Хатихумајуна односио се на правосуђе у Отоманској империји. У њему се говорило о установљењу мјешовитих судова, састављених од хришћана и муслимана. Међутим, као и прије реформи, судске спорове у провинцијама су, углавном, рјешавали турски функционери: паша, кадија, муфтија и остали муслимани чланови меџлиса. Утицај хришћана чланова у меџлисима био је безначајан. Као и раније суђење се обављало иза затворених врата, хришћанин није могао да свједочи против муслимана. Обично се судска расправа водила на турском језику, па тако хришћански представници нијесу, по правилу, разумјели о чему је ријеч, чест је био случај да су стављали своје потписе испод кривотворених записника о саслушању

¹⁴ Исто. Деша Осман-паше — књазу Николи, Рагуза (Дубровник), 4. маја 1866. године.

¹⁵ Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Годишњица Николе Чупића, књ. XVIII, Београд 1898, стр. 177—178.

¹⁶ Исто, 178; Начелство у Андријевци обавијестило је Сенат, 14. септембра 1874, да је на повратку с пазара у Гусињу убијен Радуге Михаилов из Коњуха, „код фортице царске“ на врху Грнчара (Сенат — 1874, док. 243 (2)).

¹⁷ М. Дашић, *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека*, Историјски записи, 1977, XXXIX, 1, стр. 61.

окривљеног или судских пресуда. Тако је хришћанин, без обзира на прокламовано право једнакости пред законом, остао неравноправан пред турским судовима. Право свједочења искључиво је било привилегија припадника муслиманске вјере.¹⁸

Црногорци и Срби у беранској и гусињској кази тешко су могли остварити било које право у спору са муслиманом. Кајмаками и кадије нијесу прихватили свједочење хришћана против муслимана, те су пресуде углавном изрицане на штету хришћана. Због тога се Црногорци из заграничних крајева врло често жале на турско судство и уопште мјесне турске органе власти, односно функционере. Таквих жалби је највише упућивано црногорском владару на Цетињу или црногорском конзулу у Скадру, а преко њега и европским конзулима.¹⁹ О неправдама које је чинио берански кајмакам Ракин-бег био је обавијештен и М. Ђ. Милићевић у Београду.²⁰ Оновремени извјештаји, мада не тако бројни, ипак, доста убједљиво свједоче да су турске власти крајње насилним мјерама одржавале поредак и вршиле своју функцију, присиљавајући становништво на рајинску покорност. Било је повремено случајева насиља и убиства људи и у непосредној близини Берана. Учитељ андријевичке школе Милош Милошевић и секретар васојевићких главара „из господарске границе“ пише Ј. Вацлику да су турски војници почели да чине насиља и убиства с оне стране границе, наводећи примјер да су убили „момка српскога из границе Турске“ Божињу Перова из села Будимље. У писму се каже да би било „политично“ да се о овом турском злочину пише и у новинама, па то Вацлику стављају „на знање“, утолико прије што је злочин посамтрало више људи.²¹ Васојевићки главари са црногорске границе су писали и ово: „Турци бију у Ашу и не дају ограисат како забит, тако и солдати, а ми главари из Господарске Границе не чинимо се вјешти...“²² Из истог писма би се могло закључити да је црногорски књаз Никола, послје закључења мира с Турском 1862, био издао

¹⁸ В. Н. Кондратева: *Руские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине*, Москва 1971, стр. 199—218; А. Ф. Гилфердинг, *Босна, Херцеговина и Стара Србија*, Сарајево 1972, стр. 337—338.

У једном допису из Подгорице говори се о неправичним пресудама и незаконитом раду мјесног меџлиса, а нарочито о кршењу законитости подгоричког кадије који је стално истицао да „на Турчина требају 100 влаха да свједоче па да се влаху вјерује...“ (*Црногорац*, бр. 42, 13. новембар 1871).

¹⁹ Један број тих писама, односно жалби доњовасојевићких главара објавио је и коментарисао Ристо Ј. Драгићевић (видјети: *Записи*, 1939, XXII, 1, стр. 15—24).

²⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, Гласник СУД, 42, књ. V, Београд 1867, стр. 75.

²¹ *Записи*, 1939, XXII, 1, стр. 17.

²² Исто, стр. 17.

строгу наредбу да се главари и функционери са територије Црне Горе не уплићу у односе између црногорског заграничног живља и турских власти. Зато су васојевићки главари само обавјештавали шта се све догађа с друге стране границе, не мијешајући се у разрјешавање конфликта. О злочинствима која су чинили Турци у Горњем Полимљу Вацлику је писао и капетан поп Јосиф Поповић у име доњовасојевићких првака и страдајућег народа. Исто тако и војвода Миљан Вуковић није пропуштао прилику да обавијести књаза Николу и црногорског конзула у Скадру о догађајима који су се збивали у турском дијелу Горњег Полимља. То потврђује Вацликово писмо књазу Николи, од 22. маја 1863, у коме истиче да се својски заузимао код скадарског паше за сређивање стања дуж црногорско-турске границе и да је „искао прошле недјеље писмено 7 убијених Црногораца и пограничнијех хришћанах из Братоножића и Васојевића“.²³ Убиство седам Црногораца из Васојевића и Братоножића свједочи да је дуж црногорско-турске границе било врло затегнуто стање; турске власти су, и поред датих обећања да ће у духу хатихумајуна обезбиједити правну и имовинску сигурност црногорском живљу, наставиле да толеришу инциденте, пљачкања, насиља и убиства. О угрожавању живота људи, пљачкању и отимачини у Доњим Васојевићима и у околини Плава и Гусиња говори се доста често у документима како шездесетих тако и седамдесетих година. Узроке тим појавама, свакако, ваља тражити у противурјечностима које су имале дубоке вјерске и класне коријене, у непомирљивој подвојености муслиманског и хришћанског свијета, земљопосједника — ага и бегова — и сељака, раје. На тим противурјечностима слој феудалних силника гајио је страствену мржњу и фанатичан однос према хришћанину, Црногорцу, према припаднику српског народа који се борио за ослобођење од социјалног и националног угњетавања. Задојени таквом мржњом и фанатизмом земљопосједници — аге и бегови — који су уз то били као аристократија темељ, окосница мјесних турских власти, никако се нијесу могли помирити с новим временом и приликама насталим у Отоманској империји. Већина ага и бегова, читлук-сахибија у овој области били су необразовани, примитивни, али надмени људи, навикли да живе од туђег рала. Отуда они готово никада нијесу умјели да послушну било раје, да осјете до које границе сељак може да подноси неправде и насиља; турске реформе за њих су биле само уступци хришћанима, па су их, по правилу, из свог ускокласног и вјерског конзерватизма изигравали. Тај феудални конзервативни, примитивни и силецијски васпитавани слој феудалаца не само што није могао да разумије стремљења потлачених сељачких маса — које су се упорно бориле за сламање средњовјековних феудалних окова и тежиле националној и политичкој еманципацији, тра-

²³ Исто, стр. 17—18.

жећи разрјешење анахроничних социјалних односа и право на слободну земљу — већ је својим грубим и насилничким поступцима, учествујући у локалним органима турске власти, чинио понекад још већа насиља и зулуме у настојању да заустави реформисање руинираног феудалног османског друштва, тог анахронизма модерног времена у Европи, чији терет је осјећала и млада турска буржоазија и централна власт у Цариграду. Зато је разумљиво што су се и аге и бегови и локалне турске власти грчевито бориле да одрже старо стање и спријече сељачке масе да се користе прокламованим реформама или да устанцима разрјешавају социјалне односе и остваре право слободног располагања земљом и својим радом.

„Нова администрација на дјелу се показала непримјењивом услед потпуног недостатка способних и добронамјерних извршилаца“ — писао је руски конзул у Сарајеву Е. П. Шчулепников — „раније злоупотребе не само да су остале у свој својој снази, него су се, чак, значајно увећале новим“.²⁴ Павле Ровински такође је писао да је за чиновника који је слат из Цариграда у ове крајеве била то права прилика и „могућност да се обогати“.²⁵ И турски чиновници и мјесни феудалци у Берама и Гусињу схватили су своје функције у администрацији казе као важан извор живљења и богаћења. Умјесто да заједно раде на подизању економике у Горњем Полимљу, феудалци — аге и бегови — и чиновници, својим притиском и другим мјерама, у ствари су доприносили паду производње и слабљењу сеоског газдинства. Они су до максимума развили мито и корупцију. „Све што је на папиру либерално и прогресивно“ — писао је руски конзул А. М. Хитров из Битоља, — „овдје (на Балкану — М. Д.) показало се произвољним оруђем турских управитеља у односима према хришћанима. Закони се пишу тако као да се нарочито жели да се примјењују у наопаком смислу“.²⁶

Крајњи смисао реформи, које је прокламовала турска влада, био је да се одгоди распад Отоманског царства, да се у њему сачувају основе феудално-бирокупатског поретка, а да се у исто вријеме завара јавно мњење европских држава, на које би се оставио утисак како Турска „одговара духу времена“ и остварује „либерални“ курс и у унутрашњој и у спољној политици. У самој ствари реформе су остале декларативне, без стварне примјене. Оне нијесу могле да разријеше основне социјалне, економске и националне проблеме у овој евроазијској феудалној земљи.

²⁴ АВПР, ГА, IV-2, 1865—1871, док. 11, бр. 1, стр. 322.

²⁵ П. Ровинский, *Наблюдения во время путешествия по Боснии в 1879. г.*, стр. 68.

²⁶ АВПР, Амбасада у Цариграду, 1864, док. 1418, стр. 61.

Све то говори да ни у једном крају Турске империје на територији Балкана није била остварена правна, вјерска и друга равноправност хришћана и муслимана. Припадник православној вјере и даље је био неравноправан са припадником муслиманске вјере, па отуда и много жалби на неправедне поступке беранског и гусињског кајмакама, на њима подређене чиновнике, полицијске и војне органе, на одлуке управних органа, судске пресуде и друга рјешења. И на овом простору православно становништво третирано је као раја, као грађани другог реда у односу на муслимански живаљ, нарочито пред судовима. Уосталом, била је то појава у цијелој Османској империји. Светозар Марковић, пишући о томе, истиче: „У цијелој турској државној системи огледа се подела на мухамеданце и хришћане... Сви мухамеданци спрам хришћана изгледају као власт спрам поданика“.²⁷

Али, и поред вјерски повлашћеног положаја, оно мало муслиманског живља у Горњем Полимљу²⁸ и много више у кра-

²⁷ Светозар Марковић, *Сабрани списи*, Српска књижевност у сто књига, 30, стр. 187.

²⁸ У Горњем Полимљу ислам није успио да пусти дубље коријене међу новодосељеним становништвом из Црне Горе и Брда. Али, ислам није уопште успио да продре ни у неке старосједјелачке племенске и родовске заједнице (Шекулар, Велика). У другој половини XVIII и првих деценија XIX вијека, нарочито послје слома првог српског устанка (1813), дошло је до нешто масовније исламизације појединих васојевићких родова, услед притиска и насиља турских власти и мјесних феудалаца. Исламизацији су подлегли у то бесудно вријеме и неки старосједјелачки српски родови. Међутим, у процесу националноослободилачке борбе народа овога краја, а нарочито од 1825. до краја педесетих година XIX вијека, већина исламизираних породица и родова су се поново вратили у православље; други, непопустљивији дио исламизираних се под притиском устаничких снага, због свог антиослободилачког става и протурске политике, морао иселити у хомогеније муслиманске средине: Бихор, Плав, Гусиње, Метохију и унутрашњост Новопазарског Санџака. (О овоме види: Нићифор Дучић, *Крштење потурчењака и Васојевићима од 1825. до 1857. године*, Орлић Црногорски (Годишњак за просту годину) 1866, стр. 21—28; Павле А. Ровински, *Грађа за историју Васојевића*, Нова Зета, година I, св. 1, I—XII, Цетиње 1889, стр. 455, 459—460; Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, Београд 1967, стр. 32. и даље; Рад. Вешовић, *Племи Васојевићи*, стр. 275—278; А. Јовићевић, *Плаво-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар*, стр. 411—412, 479—480, 508—530.)

Послије неуспјешно завршеног рата између Црне Горе и Турске 1862. нека раније покрштена братства и појединци су се поново вратили у ислам. Учинили су то, углавном, из политичких и економских разлога јер су као припадници муслиманске вјере уживали одређене повластице, којих су хришћани били лишени. Тако су се исламу вратили Рамусовићи (покрштени јануара 1858), који су живјели у Д. Ржаници од почетка XVIII вијека, од када су овамо дошли као католици из Груде, недалеко од Подгорице. У Д. Ржаници је пред устанак 1875. било и неколико исламизираних породица Гарчевића. Доња Ржаница је све до велике источне кризе била највеће муслиманско село у Г. Полимљу. Неколико исламизираних породица живјело је и на Полици (Ђукићи и

јевима који су окруживали ову област, као народ словенског или албанског етничког поријекла, било је и само социјално обесправљено, потчињено правим Турцима, па се на одређени начин и само осјећало грађанима другог реда. Нарочито су ту разлику осјећали муслимани, обични сељаци, и сами у већини чифчије, па су Турке често називали „Туркушама“ — именом које је било и подругљиво, али је више одражавало националну разлику и националну неправноправност, нетрпељивост и класну потчињеност, односно надређеност. У Новопазарском Санцаку био је тежак положај огромне већине муслиманског живља. И муслиманско становништво, као и црногорско и српско, било је безобзирно притиснуто порезима, хакком, феудалним давањима (агама и беговима), ванредним порезима у вријеме војевања против устанака; ријечју, било је подвргнуто најгрубљој експлоатацији. Па ипак се феудални господарећи слој користио вјерским фанатизмом, објашњавајући тако тежак положај муслиманског свијета посљедицом притиска раје и попуштањем Турске пред хришћанским елементом, те је муслиманске масе често заводио конфронтирајући их националноослободилачким тежњама црногорског и српског народа.

Према непотпуним подацима, пореска оптерећења становништва Новопазарског Санцака у другој половини XIX вијека захватала су и до 60 посто укупног сељаковог производа. Утврђено је да су сељаци у овој области били међу најоптерећенијим на Балканском полуострву и да су морали плаћати и до 15 врста пореза.²⁹ Тако велики број пореза и других дажбина, у условима доста специфичног положаја Новопазарског Санцака у Турској Царевини, компликованих политичких и етничких односа у њему, убрзавао је сиромашење и православног и мус-

Гарчевићи), а у Црни Врх су се после 1862. поново вратили истјерани Мемовићи (1856—1859), који ће у устанку 1875. дефинитивно морати да напусте своја имања у овом селу. У осталим селима Полимља све до Плава, изузев у Пепићу и Г. Ржаници, гдје је живјело нешто настањених исламизираних Арбанаса, није било муслиманског свијета. У Берама је такође било неколико исламизираних васојевићких породица — Гарчевићи и Зујовићи (Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 131; Богдан Лалевић и Иван Протић, *Васојевићи у турској граници*, стр. 700—703, 707, 716, 721). Али, ни раније исламизирана братства и поједине куће у Васојевићима нијесу имали неки знатнији утицај на јачање турске власти и припадника феудалне класе — ага и бегова (видјети мој цит. рад, стр. 51—53).

²⁹ Вукоман Шалипуровић, *Бабинска буна као класни српски покрет против чифчијског феудалног система*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, стр. 283—298.

О аграрним односима у Новопазарском Санцаку видјети опширније: П. Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје*, стр. 307—308; И. Косанчић, *Новопазарски Санцак и његов етнички проблем*, Београд 1913, стр. 55. и даље; Др Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912*, Титоград 1973, 61—64.

лиманског живља, а посебно сељака чифчија.³⁰ Тако је то било и до велике источне кризе 1875—1878, а у овој области ће се продужити и касније, све до коначног слома турског окупационог система и потпуног разбијања читлучких односа.

Изузетак, донекле, чинио је берански крај; у кази Беране су аграрни односи и обавезе сељака, получифчија, били нешто друкчији, тј. повољнији него у другим казама Новопазарског Санџака и прије велике источне кризе, а, разумије се, и касније све до 1912. године.

*

Становништво Горњег Полимља, мада је, као што смо већ истакли, пружало отпор и домаћем господарством феудалном слоју и турским административно-управним органима власти који су стајали иза тог слоја, било је од средине шездесетих година, ипак, принуђено да поред царског пореза даје и четврти дио дохотка агама и беговима. Истина, та су давања била мања у беранској кази, па чак и у гусињској, у поређењу са оним што су давали сељаци чифчије у осталим казама Новопазарског Санџака, односно босанског вилајета. Чифчије у плаво-гусињској области, односно кази, биле су још одраније у тежем положају од сељака у беранском крају. У околини Плава и Гусиња чифчија је био више везан за земљу, чију обраду није могао напустити без сагласности аге или бега. Сагласност аге или бега била је потребна сељаку чифчији и када се желио преоријентисати са земљорадње на сточарство. А то се дешавало, јер је од сточарства феудалном господару ишао мањи дио прихода.³¹ Зато је у другој половини XIX вијека на чифчије у плаво-гусињској области вршен притисак од стране ага и бегова да се више баве земљорадњом. Међутим, ни у плаво-гусињском крају

³⁰ Ђ. Јелинић, *Новопазарски санџак и политичка равнотежа на Балкану* (одштампано из „Дела“), Београд 1910, стр. 5—7; Ђ. Д. Пејовић, н. д., стр. 63—64.

³¹ Још је Јован Цвијић утврдио да се становништво динарских области бавило много више сточарством него земљорадњом и због тога што Турска „на сточарско занимање“ није могла примијенити економски режим који се иначе примјењивао на земљораднике, чифчије у равничарским предјелима. Отуда се становништво појединих области сјеверне Црне Горе све до средине XIX вијека радије бавило сточарством него земљорадњом. Такво стање је било и у Васојевићима. „Старији Васојевићи памте доба“ — каже Цвијић — „кад нису обрађиване ни плодне равнице и кад су имали само мале вртове. Поврће је било ретко. Жито се морало увозити“ (Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 208—209. и 393).

О сточарству као главном занимању до средине XIX вијека у Г. Полимљу видјети: М. Велимировић, н. д., стр. 166—167. и 179—180; М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, стр. 78—81; Исти, *Стоћарство на североисточним Проклетијама*, Београд 1933; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 61—63. и др.

аге и бегови нијесу могли да уклоне сељака чифчију са земље по својој вољи — када су то хтјели, мада је било случајева дизања „непослушног“ чифчије с имања и насилним путем.³² У основи, колико је ага имао права на доходак с имања које је држао чифчија толико је овај посљедњи имао права да га обрађује по свом нахођењу. Такви односи су се конституисали још у XVIII вијеку, када је у Горњем Полимљу почео да преовладава читлучки систем, односно када су читлуци давани од стране оног који је располагао царском државном земљом, па су се обје стране — ага или бег и чифчија, зависни сељак — тог неписаног правила, углавном, придржавале и у прошлом вијеку.

Пошто су аге и бегови живјели и у једном броју села око Плава и Гусиња, они су над чифчијама остваривали много већу контролу, па су имали прилику да тачно знају врсте и износ прихода с имања. То је чифчијама отежавало положај, те они у плаво-гусињској кази нијесу могли да скривају усјеве у мјери у којој су то чинили сељаци у беранској кази. Тако су аге и бегови и у другој половини XIX вијека у плаво-гусињској области захватили готово трећину прихода од усјева с имања које је обрађивао сељак, чифчија, а од сијена чак и половину.³³ Поједини аге и бегови били су још безобзирнији, па су понегдје узимали од чифчија и трећину од воћа, вуне, дрва, а како су после разграничења Турске и Црне Горе 1859. изгубили читлуке у девет села на територији Горњег Полимља, која су трајно ушла у састав Црне Горе, од преосталих чифчија су све више узимали не само агаларско него и у виду мита, поклоне — ушвета: сир, скоруп, мед, млијеко, масло и др. Нарочито су ове поклоне чифчије морали доносити за вријеме муслиманских празника, али је обичај био да се доносе феудалцу и за православне празнике — славу, Божић, Ускрс и друге. Постојала је готово обавеза да сељак чифчија за славу почасту агу или бега ћупом меда или масла, кацом сира, закланим јагњетом или овном. То је чинио и за вријеме Бајрама, кад је феудалац славио. Ти „добровољни“ поклони били су саставни дио система експлоатације сељака чифчије, у плаво-гусињској области, те је и то чинило његов положај још тежим.

Треба истаћи да су ове „добровољне“ поклоне својим феудалцима повремено давали и чифчије из околине Берана. Међутим, како је власт ага и бегова временом све више слабила, сељаци у беранском крају су раније сталне обавезе постепено сводили управо на ову врсту давања.

Због тежег система експлоатације у плаво-гусињској области, често су се бунили сељаци Велике и полимских села до Сућеске. Зато су они највише и страдали од насиља ага и бегова, који повремено дижу башибозучке експедиције против њих и силом оружја сламају њихов отпор. Зна се, на примјер, да је

³² АВПР, ГА, ВА-2, Сарајево 1866. године, док. 809, 11, 3—59.

³³ А. Јовићевић, н. д., 507—508.

једна турска експедиција 1860. године потпуно разорила Велику, па и нека друга околна села. Из историјских извора сазнаје се да је том приликом спаљено око 500 кућа сељака — побуњеника. Турци су тада повели преко стотину особа, углавном, жена и дјеце, које су потом продавали на плавском, гусињском и околним пазарима као робље.³⁴ Због таквог злочиначког понашања феудалног господарећег слоја, подржаваног од турских власти, уложила је, поред званичне Црне Горе, енергичан протест у Скадру и Цариграду и француска дипломатија, тражећи од Порте да се заробљено становништво ослободи и врати у Васојевиће, а пустошења у овом крају да се спријече. Ова интервенција француске дипломатије је успјела, па је Порта наредила Авди-паши у Скадру да без одлагања пронађе жене и дјецу продаване као робље на околним пазарима.³⁵ Безобзирни поступци турског господарећег слоја према сељацима Велике и групе осталих села између Плава и Сућеске настављени су и касније, током шездесетих и седамдесетих година. Нарочито је била на удару Велика чији су се главари и даље држали Црне Горе и често тражили заштиту европских конзула у Скадру. Због отпора Величана Турци су више пута вршили насиља и зулуме над њима. Тако је било и 1864, када су ухапсили у Беранама два Величанина, за чије се ослобођење залагао аустријски конзул у Скадру Дубровчић и његов агент у Призрену.³⁶ Ти сукоби су водили сталној и непомирљивој борби, која се манифестује у хајдучији, бунама и, најзад, дизању народа овог краја на устанак 1875. године и ступању у ослободилачку борбу, односно рат Црне Горе против Турске.

*

Већ смо нагласили да је положај православног живља у беранској кази био повољнији него у осталим казама Новопазарског Санџака, гдје је експлоатација социјално и национално

³⁴ Архив Министарства спољних послова Француске, Турска, Скадар, vol. 10, fol. 346/7, Скадар, 30. октобра 1860, Скадар — Министарство спољних послова.

³⁵ Др Димитрије Димо Вујовић, *Црна Гора и Француска од 1860—1914*, Цетиње 1971, стр. 40—41.

³⁶ У октобру 1864. дошли су у Скадар четири првака из Велике: капетан Милета Кривановић, стотинаш Милић Радевић, перјаник Радун Вукашиновић (ови главари су и под турском влашћу држали до црногорских титула и звања) и учитељ Стефан Михаиловић. Њихов долазак у Скадар мотивисан је жељом да ријеше неке проблеме свога народа. Поред изношења жалби на турске власти и грубе поступке плаво-гусињских ага и бегова према сељацима, депутација је тражила и књиге за дјецу, што говори да је Велика имала школу одраније. Депутација је прво посјетила црногорског конзула Вацлика, а затим, по његовом савету, аустријског и француског конзула. О овоме сазнајемо из писма

обесправљеног српског народа била изузетно тешка. Сељак је у беранском крају, међутим, био готово у свему слободан баштиник. Прокламовањем права откупа сељака³⁷ од феудалних господара убрзано је еманциповање чифчија од читлучких односа. И прије 1875. у беранској кази нека села су била мјешовита — имућнији сељаци су већ били откупили земљу од ага.

Сељаци чифчије у беранској кази су плаћали мање пореза и дажбина него у сусједним казама, односно оним у Новопазарском Санцаку. Но, и на те порезе сељак овога краја се често жалио и тужио како турским властима тако и Цетињу, тражећи црногорску интервенцију, — одбијао да их плаћа, а народни главари су пријетили устанком. Средином шездесетих година Турци су захтијевали, према М. Ђ. Милићевићу, да сељаци у Васојевићима плаћају сљедеће порезе у току једне године:

- „1. четвртину од свега што му год земља рађа;
2. десетину од свега тога што му остане иза четвртине;
3. пореза од 700—1000 гроша од куће колико нареже Турчин;
4. приреза од 100—300 гроша од куће;
5. низампаре 24 гроша од сваке куће;
6. ђумрука на све што прода из куће и то:

на оку духана — 6 гроша; од вола и коња по 6 гроша; од овце 60 пара; за крсно име што се слави 60 гроша; и кад ко умре у којој кући, Турци траже од те куће некаквих 60 гроша?!“³⁸

Пада у очи да је горњи износ, мада по врстама пореза мањи него у осталим казама Новопазарског Санцака, ипак био доста висок. Додуше, ту висину треба са резервом примити, јер су људи повезани са политичким круговима у Београду, о чему постоје подаци из оног времена, та давања очигледно преувеличавали, у жељи да живот и друштвено-економске односе становништва у Горњем Полимљу представе што тежим, с тенденцијом да се и Србија више заузме за овај крај. У оно вријеме је и Илија Гарашанин имао своје људе, политичке повјеренике и агенте који су крстарили и по овом крају, а после смрти кнеза Михаила (1868) имаће их и Намјесништво. Преко Васојевића Србија је имала најкраћу везу и са Албанијом.³⁹ Али, то

црногорског конзула Ј. Вацлика књазу Николи, од 22. октобра 1864. Писмо је карактеристично по томе што се у њему говори о наглашеном заузимању аустријског конзула Дубровчића за заштиту и помоћ православног живљу у Горњем Полимљу (МЦ, АО, епоха књаза Николе — 1864, Ј. Вацлик — књазу Николи, Скадар 28. октобра 1864. године.)

³⁷ Др Бранислав М. Недељковић, *Историја баштинске својине*, Београд 1936, стр. 244.

³⁸ М. Ђ. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, стр. 75—76.

³⁹ Видјети: Г. Јакшић и В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Први балкански савез, Београд 1963, стр. 241—243; Архив СР Србије, Фонд Илије Гарашанина, Писмо Ристића — Гараша-

је тема која заслужује нешто опширнију обраду, па је остављамо за другу прилику.

*

Турци, плашећи се побуна па и устанка у овом бунтовном крају, готово никада нијесу успијевали да наплате све напријед назначене износе пореза, а аге и бегови су се задовољавали ако би добили и мање од четвртине дијела плодова.

Када је ријеч о аграрним односима у Горњем Полимљу од шездесетих година па до краја турске владавине, мислимо да се може дјелимично прихватити мишљење Марка Цемовића, савременика и познаваоца турских правних прописа о аграрном питању, који за чифчијске односе у овој области каже да су били најповољнији на читавом Балкану.

Повољнији положај горњополимског сељака, получифчије, огледао се у праву слободног располагања имовином, у праву њеног отуђивања путем продаје земље, при чему је купац презимао само обавезе према аги или бегу, или их је откупљивао, као и у праву на подизање великих и удобних кућа, чега је раја у другим нашим крајевима била лишена. М. Цемовић истиче, као потврду повољног положаја, и то да је кућа комског планинца била читава палата у поређењу са кућом чифчије, рецимо у Вардарској долини.⁴⁰ Сељаци из околине Берана, нарочито послјије црногорско-турског рата 1862. године, када је услиједио релативно дужи период мира између Црне Горе и Турске, подизали су куће с пуним увјерењем да је земља њихово вла-

нину, од 2 (14). маја 1867; Исто, Извјештај А. Николића о доласку Стојана Везенкова у Београд, од 29. маја 1867. године.

Руско-српски повјереник С. Везенков обављао је за рачун Србије политичку мисију у Албанији, повезујући се са хришћанским албанским првацима ради припремања устанка. Из Скадра је овај агент у прољеће 1867. дошао у Васојевиће, где се повезао са неким црногорским капетанима, као и са народним првацима у турском дијелу Горњег Полимља. Зна се да је у Васојевићима придобио један број људи за ствар устанка. Неколико њих је са њим пошло у Београд. Тако су, прије убиства кнеза Михаила, у Београду боравили из турског дијела Горњег Полимља: Павић Јанко из Велике, поп Василије из Шекулара, Милош Павин из Калудре, Гајо Шћекић из Горњих Села, Стеван Радомировић и Милутин Јовановић из Дапсића. Ови горњополимски прваци били су примљени код Гарашанина и обећали су му „да су готови у свако доба у ономе крају да подигну устанак са својим познатима. Ови су добили путне трошкове и награде, па им је казано, да су спремни да устану, кад им се поручи“. По препоруци Стојана Везенкова долазили су из Арнаутлука, па и из Горњег Полимља, и други људи у Београд, „па им је давато и за друге послато разних дарова“. Све је то чињено с циљем да се из Горњег Полимља и других крајева придобије што више људи за устанак, на чијим је припремама радила Србија. Рачунало се тада да се у Арнаутлуку може покренути 20—30 хиљада, па чак и 50.000 људи (ДА, ССИП, ПО, 1876. Атанасије Николић: „Опис радње по предмету општег споразумијевања за устанак и сједињење“).

⁴⁰ М. П. Цемовић, *Аграрно питање*, Београд 1914, стр. 4—5.

сништво, да припада само њима, негирајући право власништва на њу аги и бегу. У ствари, спахијска права у Горњем Полимљу сводила су се на неку врсту *ususfructusa*, и то врло ограниченог. Феудалац, читлук-сахибија, односно ага и бег, добивао је у беранском крају четврти дио само у житу, а не „од свега што му земља рађа“, како то биљежи М. Ђ. Милићевић. Наиме, у беранском крају агама и беговима није припадала четвртина од воћа, поврћа, дувана и варива, јер они нијесу имали право на ове производе. Биће да је давања четвртине од ових производа сељак у овом крају био ослобођен зато што их раније, у вријеме преласка на читлучки систем, није ни производио. Бављење воћарством, повртарством и другим културама почело је тек од друге половине прошлога вијека, и то прије свега, на искрченим или од аге откупљеним њивама, односно земљи која се вјештачки наводњавала, а на такве њиве сељак је аги и бегу такође ускраћивао право на повећани принос не само од плодова нових култура него и жита. Сељаци су крчењем или куповином и раније стварали парцеле слободне земље. Ријечју, сељак Горњег Полимља — користећи се повољним друштвено-политичким околностима, чињеницом да аге и бегови нијесу становали међу чифчијама, а прије свега захваљујући организованом отпору, честим бунама и устанцима — успио је да оствари права која су му у суштини омогућавала слободно располагање земљом, тј. право продаје, залагања, завјештања, поклона и поступања онако како је сам налазио за потребно. Право бега и аге, односно феудалца, сводило се на то да са те земље добија четвртину на бијела жита и кукуруз, и то је било све, а касније и од тога мање.⁴¹ У Доњим Васојевићима, односно беранском крају (Асу), сељак уопште није плаћао четвртину на хељду, сијено, кромпир, затим на воће и поврће. И прије велике источне кризе, односно васојевићког устанка 1875. „једва пак ако је давана четвртина, јер је скривање пожњевене сетве од ага сматрано за општу дужност а потказивачи су сматрани као издајници“⁴²

⁴¹ Упореди: М. П. Цемовић, н. рад., 5—6; А. Јовићевић, н. д., 506—509; Записи, XXV, 236—237; др Р. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 110—114; М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 62—63. и др.

⁴² Мемоари М. Цемовића, стр. 512.

Др Милисав Лутовац такође говори како су се сељаци довијали „на разне начине да аге добију што мање“ од прихода. Чифчија је преко ноћи преносио дио усјева са земље на коју је полагао право ага на парцелу купљене земље од аге или на искрчену њиву која је „боље рађала“ (Др Милисав Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, 63). Др Рад. Вешовић је забиљежио податак како феудалац ни прије разграничења Црне Горе и Турске 1859. није могао да оствари право на четвртину са оне земље коју је васојевићки сељак наводњавао. Тако се у Слатини (ово село је са још 8 других припало 1859. Црној Гори) десио карактеристичан случај. „Дође бег Рецепагић да тражи доходак од Слаатињана и сврати у кућу Рачића. Разгледајући бег изађе на њиве Цуба Јелића (по једном казивању то је било на Пеовцу код ондашњег првака

и могли су бити кажњени смрћу за издају. Обично су потказиваче ликвидирале хајдучке дружине којих је у овом крају увијек било, а нарочито у годинама које су претходиле источној кризи.

Марко Цемовић каже да су ова права сељака, получифчија, у беранској кази највише одговарала „духу позитивних турских закона, и исламској вјерској морално-правној филозофији“, али да су проиштицала и из мјесних правних обичаја. Због тога, по њему, чифчија није отео „дио спахијских права“ у Горњем Полимљу, већ су она била заснована на позитивним турским прописима.⁴³

Мислимо да М. Цемовић није довољно уочио управо онај други битни фактор који је довео до таквог стања у аграрним односима и повољнијег положаја сељака, получифчија, у овој области. Пренебрегао је улогу и значај утицаја националноослободилачке борбе црногорског народа и устаничких покрета, као и постојање доста јаке племенске организације на овом простору, која је успјела да се одржи упркос томе што су у њу продирали турски феудални елементи, настојећи да разбију племенску самоуправу. Отпори, буне и устанци, несумњиво, утицали су на конституисање повољнијих аграрних односа, на стварање једне врсте получифчијског система у овој области, што је представљало специфичност на нашем ширем националном простору. Хајдучија, као перманентан вид отпора, честе буне и устанци, постепено су, али сигурно, водили и на овом простору једној специфичној социјалној револуцији, јер је сваки од покрета и устанака носио у себи и обиљежје класног сељачког рата,⁴⁴ па је сељак, без обзира на коначан резултат те револуционарне борбе у појединим етапама ослободилачког покрета, успијевао да постепено измиче обавезама према феудалцу, пошто су у сваком од тих покрета ломљене карике у ланцу којим га је ага или бег стезао. Слиједећи борбу за социјално и национално ослобођење, која се водила у прошлом вијеку у Горњем Полимљу, анализом историјских извора и друштвених процеса долази се до закључка да је повољнији положај сељака, полу-

Мића Акова). Кад запита за четвртину, старјешина му кућни одговори да није ништа родило. „Шта је бог дао“, рече бег и устаде да разгледа њиве. Кад примијети добре снопове на једном дијелу њиве „под водом“ проговори домаћину: „Ево овдје је Бог дао рода и за мене и тебе“. Овај му онда показа на горњи дио њиве више јаза, гдје због суше није било рода ни струка, и рече љутито: „Ено, Турчине, што је дао Бог, па носи, а ово сам ја узрадио и од њега нећеш ни зрна преко мене жива“. Бег онда видје да му је боље с миром па се врати откуд је дошао“ (Др Рад. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 113). И Милорад Екмечић наводи податке како су босански сељаци долазили крчењем и куповином до слободног комада земље од педесетих година до устанка 1875 (М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*, стр. 16).

⁴³ М. П. Цемовић, *Аграрно питање*, стр. 6.

⁴⁴ М. Екмечић, н. д., стр. 16. и даље.

чифчија, био резултат управо те ослободилачке борбе и специфичних друштвених односа карактеристичних по одржању племенске организације и њених институција, које османска власт није успјела да разбије. Сигурно је да су сељаци том борбом измицали феудалним обавезама, као што су то постигали и крчењем шума, претварањем племенских комуница у обрадиве површине, куповином земље, односно откупом од ага и бегова, и тако стварали слободну земљу. То и чини, добрим дијелом, специфичност ове области у погледу аграрних односа у другој половини прошлога вијека.

*

У Горњем Полимљу је постојала и једна мања племенска заједница — Шекулар, која се у потпуности успјела одупријети читлучењу током борбе за одбрану својих самоуправних племенских права, позивајући се на повластице добивене од почетка турске владавине, будући да је Шекулар припадао султановом хасу, односно хасу скадарског санџакбега, вјероватно још од пада под турску власт, 1455. године, и да је у њему било и одреда војнука који су, као што је познато, уживали широке повластице и привилегије у Турској.⁴⁵ Како становници Шекулара никада нијесу потпуно напустили своју матицу — племенску територију, земља није ни могла бити оглашена за читлучку, као што се десило са запустјелом облашћу лимске долине, послије сеоба старог српског становништва крајем XVII и у првој половини XVIII вијека. Постепено изграђивање племенске организације у овој географски малој и не тако изразитој области, у којој никада није било више од 200—300 домова, упорност Шекулараца у одбрани раније стечених повластица, а прије свега рано укључивање у ослободилачке покрете ступањем у племенске савезе са Васојевићима и другим брдским племенима — условили су да овај крај Горњег Полимља са десетак планинских села потпуно измакне читлучком систему.

⁴⁵ У дефтеру скадарског санџаката из 1485, село Шекулар је уписано као хас санџакбегов. Имало је 42 куће, од којих 10 самачких и 2 удовичке. Поред тога у Шекулару су биле двије јединице (одреди) војнука; војнук Мелко са 4 јамака и војнук Болашин са 5 јамака. Тако испада да је Шекулар имао укупно 53 куће крајем XV вијека. И у другим селима нахије Будимља било је војнука (Будимља, Петњик, Заостро, Горажде и др.). С обзиром на то да је Шекулар припадао султановом хасу, односно хасу скадарског санџакбега, и да је у њему било војничких јединица, свакако наслијеђених из времена средњовјековне српске државе, сељакове обавезе према држави биле су тачно утврђене и привилеговане у односу на осталу рају. Такво стање се у Шекулару одржало захваљујући формирању племенске организације и чињеници да сеобе нијесу никада потпуно испразниле ову територију (*Defteri i regjestrimt të sanxhakut të shkordrës i vitit 1485, I*, Tirane 1974, 74, 184; *Историја народа Југославије*, књига друга, Београд 1960, стр. 25—35, 75—76; А. Јовићевић, н. д., стр. 558—559. и др.).

Такво стање је остало у Шекулару све до Берлинског конгреса, када је ова област, коначно ослобођена, постала саставни дио Црне Горе као независне државе.

Једини покушај читлучења у Шекулару извршен је почетком друге половине XIX вијека. Наиме, уз сагласност плаво-гусињских ага и бегова, као њихове чифчије, у шекуларско село Мезгаље усељено је неколико васојевићких родова на земљу коју су педесетих година, због сукоба и убиства једне хајдучке дружине, старији шекуларски родови били принуђени да напусте и да потраже уточиште на другој страни, у Метохији. Међутим, получифчијски односи су и у Мезгаљама формално постојали само до избијања васојевићког устанка 1875.

*

Из жалби, писама и друге оновремене документације да се закључити да је код сељака у Горњем Полимљу била врло развијена свијест о потреби борбе за насилно сламање и оних лавних феудалних односа и освајање пуног права власништва на земљу. Та свијест и тежња да се сасвим измакне власти феудалаца била је у основи мотив свих устанака, а улазећи у устанак 1875—1878. горњолимски сељак био је ријешен да води битку да би докрајчио чифчијске односе, освојио право слободног власништва на земљу, постао потпуно слободан — по примјеру сељака у Црној Гори и Србији. Слободан сељачки посјед и слободан сељак, који је чинио темељ црногорској држави, представљали су у оно вријеме узор којем је стремио сељак заграничних области, па према томе и сељак Горњег Полимља. Остварење својих социјалних и националних права, ослобођење од Турске, сељачке масе овог простора су, природно, везивале за Црну Гору и њене ослободилачке програме, њене политичке акције, материјалну, војну и моралну помоћ. Сваки од покрета и устанака горњолимских сељачких маса био је ослоњен на Црну Гору и њену ослободилачку борбу, јављао се као дио те борбе; усмјеравани и вођени са Цетиња, ти покрети и устанци доприносије јачању државотворне и националне свијести на овом простору, што ће имати утицаја на свеукупну његову интеграцију са Црном Гором, како политичку тако и друштвено-економску, просвјетно-културну и етничку.

Али и живот слободног сељака Србије, у којој је сељак такође био темељ конституисања модерне српске нације, представљао је образац, стално је био у свијести и пред очима сељачким масама и у Херцеговини и у сјевероисточним крајевима данашње Црне Горе, када су се буниле и дизале на устанке у XIX вијеку, ради социјалног и националног ослобођења. У Србији се на ту свијест рачунало, па је млада и полетна грађанска класа своју националну пропаганду и националне програме у борби за ослобођење неослобођених крајева од Турске и тери-

торијално ширење српске државе покушавала да заснује и на тој чињеници, рачунајући на подршку угњетеног народа и овога краја. Зато у другој половини XIX вијека и Србија остварује одређени утицај на Горње Полимље, али он није могао да потисне уплив црногорског књаза, није могао да у народу овог краја потисне свијест о етничком, односно племенском, друштвеном, привредном, културном и вјерском јединству са Црном Гором, коју је природно сматрао својом етничком матицом и хрлио у њену државну заједницу.

*

На слабљење феудалних односа и потискивање читлучког система у Горњем Полимљу, поред чинилаца које смо већ спомињали, имали су утицаја, природно, и робноновчани односи, који су (истина, споро) продирали на овај простор, мада доста удаљен од развијених тржишта и привредних средишта Црне Горе, па и развијеније балканске чаршије на турској територији. Особито је распад читлука путем откупа земље био проузрокован потискивањем натуралне привреде новчаном. Истакли смо да су аге и бегови од почетка друге половине XIX вијека и у овом крају, као и у читавом Османском царству, услед разних фактора, све више осиромашавали, ослањајући се на приходе које су добијали од чифчија. За поједине феудалце ти су приходи били искључиви материјални извор живота, а они су се, неријетко, одавали пићу, потпуном нераду и беспосличењу. Такав феудални господар није имао ни економског ни политичког ауторитета код сељака, чифчије. Сељаци и главари такве аге називају „гољама“, нерадницима и фукаром. Како су лабавили чифчијски односи тако је и положај ових феудалаца бивао све бједнији. Навикле на нерад, беспосличење и силеџијство, нагло сиромашење све више их је доводило у сукоб са сељацима, којима су стално постављали нове захтјеве за дохоцима. Поједини бегови и аге у Полимљу, нарочито за немирних времена и неродних година, да би се одржали, продавали су комад по комад читлука,⁴⁶ често и за безначајне суме. То распадање читлука у Горњем Полимљу текло је нешто бржим темпом од шездесетих година, што је, свакако, било у вези с општом финансијском кризом која је захватила Турску, као и појединачним финансијским обавезама, апетитом и жељама бегова и ага да живе што бољим животом (узор живљења у варошима такође је допринио да земља све брже прелази у руке чифчија). Тако су се и формално-правно — прво појединци а затим и читава села турског дијела Горњег Полимља — почела управо од шездесетих година XIX вијека откупом ослобађати чифчијских односа. Територијалним проширењем Црне Горе на ову област

⁴⁶ П. Мркоњић, н. д., стр. 311.

послије ослободилачких покрета и ратова, као и процесом распада читлука откупом земље, повећаван је, на једној страни, број слободних сељака и побољшаван донекле њихов економски положај, а на другој — знатно смањиван број читлука и њихових власника. Али, у том потискивању и распаду читлучког система, као неминовна друштвено-економска противурјечност, настајало је и врло тешко стање за преостале сељаке чифчије.⁴⁷ Наиме, како су аге и бегови губили читлуке у селима која су припала Црној Гори,⁴⁸ затим како им није припадало право на четвртину дохотка са откупљене и новоискрчене земље, осјетно су се смањивали извори њихових прихода за живот, па су настојали да од преосталих беглука и агалука, односно сељака чифчија, надокнаде изгубљене приходе. Зато се упоредо са распадом читлучког система и у овој области појачавао притисак на сељаке, учестали су зулуми и насиља, што је водило неминовном конфликту знатно ширих размјера, какав ће и бити сељачки устанак у љето 1875.

И раније смо говорили о неким друштвено-економским чињеницама који су на овом простору убрзавали сазријевање свијести о неопходности да се насилним путем збаци османски феудални поредак и до краја раскину феудални односи, оствари пуно право слободног власништва на земљу. Турски порески систем из времена које је претходило сељачким покретима и устанцима на Балкану и великој источној кризи (1875—1878) притискао је сељачке масе, али се не би могло рећи да је био и искључиви узрок њиховог револуционисања. Сељак Горњег Полимља, као и херцеговачки (онај уз црногорску границу),⁴⁹ није био тако много оптерећен фискалним обавезама, мада је постојао читав систем прописаних дажбина. *Војница* (*низамџа*, *беделеџа*), уведена 1856, умјесто ранијег харача, разрезивана је прво на вилајете, затим на санџаке, а онда на казе (срезове) и (унутар њих) на села (кнежине). Према томе, војница (бедељ-аскерија) била је различита у разним крајевима. Обично је износила од 10 до 15 гроша на мушку главу, односно по сваком мушком становнику-хришћанину између 15. и 60. године старости. Ова врста пореза у беранској кази је износила 24 гроша годишње по мушкој глави, што није било мало, поготову за многочлане породице. Како се касније војница наплаћивала и

⁴⁷ Др Бранислав Недељковић, *Историја баштинске својине*, стр. 244—245.

⁴⁸ Разграничењем 1859. Црној Гори су припала ова села у Горњем Полимљу: Коњухе, Божиће, Пеовац, Присоја (Салевићи), Краље, Слатина, Забрђе, Трешњево и пола села Трепче. Највећи посједници бегови Шабанагићи и Реџепагићи изгубили су бројне посједе у овом дијелу Горњег Полимља. Агалуке у дијелу Коњуха имали су до 1859. и Омерагићи а у Забрђу Куртагићи (видјети: А. Јовићевић, н. д., стр. 506—508; др Рад. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 110—111).

⁴⁹ Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, стр. 205—207.

на све мушкарце, веома је тешко погађала хришћане.⁵⁰ И непосредни порез (*худјет*) и прирез (*вергија*) разрезивани су одсјеком. Тај порез у Херцеговини (Пива и Дробњак) био је у просјеку до 5 талира на кућу. Бранко Павићевић наводи да је *вергија*, један од главних турских пореза, износила 62 гроша на кућу.⁵¹ Међутим, М. Ђ. Милићевић пише да је тај порез од куће у Васојевићима износио 700—1000 гроша, а прирез 100 до 300 гроша по домаћинству, што је вјероватно претјерано, те се не може узети као поуздан податак. Могућно је да је у овој области порез на кућу могао бити и нешто већи него у Пиви или Дробњаку, али никако онолики износ како је то саопштено Милићевићу. Податке Милићевићу дали су људи из околине Бера, ⁵² с очигледном тенденцијом да званичним круговима у Београду тежак положај становништва представе много тежим него што је у ствари био, како би Србија помогла њихове на-

⁵⁰ У 1869. години у босанском вилајету у плаћање војнице унесене су одређене измјене. Војница је смањена са 27 гроша на 21 грош и 30 пара по мушкој глави. Али, док је раније узимана на мушку главу од десетогодишњег узраста, сада је наплаћивана од рођења мушког дјетета. Колико је то било велико оптерећење види се из извјештаја руског дипломате А. Н. Кудравцева из Сарајева, 16. јула 1869, у коме се, између осталог, каже: „У скоро вријеме, вјероватно, тамнице ће бити напуњене хиљадама људи, јер они нијесу у могућности да испуне нове обавезе. Имао сам прилику недавно да посјетим у околини Сарајева сиромашну сељачку кућу, која је плаћала 20 гроша војнице. Нашао сам у њој 22 хришћанска члана, од којих је 14 мушких. Од тих 14 мушкараца било је 10 дјеце од 2 до 10 година старости. Значи, по новој пореској обавези, ова страћара обавезна је да уплаћује у државну касу 304 гроша на име војнице“ (АВПР, Амбасада у Цариграду, Сарајево 1869, док. 2331, стр. 93—95). Сељаци хришћани свих крајева босанског вилајета су се жалили на ова нова оптерећења, која су их јако погодила. То показују и други извори као и извјештаји руског конзула из Сарајева упућени руском амбасадору Н. П. Игњатијеву у јесен 1869 (исто, док. 2332, стр. 127).

⁵¹ Др Бранко Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, стр. 59. Према руским изворима, вергија (порез на покретну и непокретну имовину) наплаћивана је просечно по 4 пијастера од сваке хиљаде пијастера непокретне имовине (темрак-вергија) или 3% од укупног једногодишњег прихода (теметју-вергија) (АВПР, ф. СПб. Гл. архив, V-A2, док. 1117, стр. 308; ф. Амбасада у Цариграду, док. 1437, стр. 242). Међутим, ова средине XIX вијека настале су промјене у сакупљању ове врсте пореза, јер се попис имовине није спроводио у Турској империји, па је вергија разрезивана за читав санџак, а онда се дијелила према члановима породице. У просјеку је наплаћивано 30 гроша по члану. Теметју-вергија наплаћивана је не само од градског становништва (трговаца и зантлија) него и од сељака. На тај начин је сеоско домаћинство плаћало двоструки износ на приходе: десетину и вергију (И. Ј. Сенкевич, *Албанија у период источног кризиса*, Москва 1965, стр. 39).

Вергија се узимала од дохотка свих поданика султана без обзира на вјеру. (Види: В. Н. Кондратева, н. д., стр. 49).

⁵² М. Ђ. Милићевић, н. рад, стр. 76. Милићевићу су, вјероватно, највише података саопштили прваци из Горњег Полимља, које је 1867. наговорио да посјете Београд агент српске владе С. Везенков. Милићевић је одржавао везе и са неким Дапсићанима.

поре за ослобођење од Турака. Ипак, ови порези су у оно вријеме представљали знатно оптерећење за горњополимско становништво и због неразвијеног локалног тржишта, јер се до новца врло тешко долазило. Стока и сточни производи су били врло јефтини, а за сељака су били најважнији извор прихода. Тако, да би платио поменуте порезе, сељак је морао да прода више крупне и знатан број ситне стоке. Понекад и трећина мањег стада је ишла за наплату пореза турској држави.⁵³

У Херцеговини је непосредни порез разрезиван на скуповима сељака којима су руководили сеоски кнезови. Слично су у Горњем Полимљу чинили мухтари (сеоски кметови) распоређујући порез према имовном стању сељака, а за основ је узиман број стоке. Тако је, обично, на 100 грла оваца и коза и пет грла говеди долазило до 50 гроша ових пореза, а то значи да га је свака кућа различито плаћала.

Десетина (*ашар*) представљала је 10 посто свега што роди земља. Овај порез плаћали су и хришћани и муслимани. Десетина је била основа турског пореског система, а од када се почела прикупљати преко закупаца, постала је, због разних злоупотреба, најтежи облик пореског давања за становништво у западним провинцијама Турске.⁵⁴

Прије друге половине XIX вијека десетина се умјерено наплаћивала од производа сељачког домаћинства. Од жита десетина је наплаћивана у натури, а од других култура углавном у новцу. С обзиром на то да се горњополимско становништво претежно бавило сточарством, све до шездесетих година прошлог вијека десетина није представљала неко посебно оптерећење за њега. Међутим, у другој половини прошлог вијека у Горњем Полимљу је сточарство почело да стагнира, под утицајем измијењених политичких и друштвено-економских прилика, да би земљорадња добила у значају. Пошто је десетина узимана претежно од земљорадничких производа, и сељак овога краја морао је више да одваја од својих производа за наплату ове врсте царског пореза. Хришћани су давали десети дио не само од житарица него и од грожђа, воћа, маслина, лана, конопље, меда и

⁵³ Марко Цемовић наводи да су му људи старинци причали (крајем XIX вијека) како је у Васојевићима велику вриједност имао новац у првој половини XIX вијека. Тако, на примјер, најбољи во је продаван за 6 гроша, а овца за 60 пара. У вријеме о коме пишемо цијена стоке је, истина, била повољнија, али и 80-их година прошлога стољећа овца са јагњетом стајала је само 20 гроша или 4 златна динара (Мемоари М. П. Цемовића, стр. 514).

⁵⁴ Б. Богичевић, *Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875—1878* (Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској крајини 1875—1878), Годишњак Ист. друштва Босне и Херцеговине, II, Сарајево 1950, стр. 160; М. Екмечић, н. д., стр. 11—75; В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875—1878*, стр. 23—24. и др.

других производа. По аграрном закону из 1858, десетина је остала на снази, али је њено сакупљање преузела држава.

До педесетих година десетину су и у Горњем Полимљу сакупљале турске спахије — аге и бегови. Они су често одока одређивали десетину, при чему је било, разумије се, и разних злоупотреба. Међутим, стање се није поправило ни касније, када десетину прикупљају чиновници односно закупци. Напротив. Извори говоре о порасту злоупотреба и бројним насиљима при наплати десетине. Зато су турски чиновници и закупци били веома омрзнути међу становништвом Горњег Полимља. Турска влада је 60-тих и 70-тих година продавала закупцима право сакупљања десетине у цијелом Санџаку или чак вилајету. Велики закупци су ово право препродавали мањим закупцима, за доста велике суме, па су ови сакупљајући десетину узимали колико су више могли. Тако је десетина износила реално не 10% него 14—15%. Руски извори говоре да се десетина у турским провинцијама на Балкану злоупотребама купаца претворила у трешину жетве.⁵⁵ Ова врста пореза, према томе, у годинама пред васојевички устанак (1875) падала је веома тешко и становништву Горњег Полимља, као и становништву Новопазарског Санџака у цјелини.

Сви други порези (казанија, жировина, монополи, такса за сјечу дрва, траварина, ђумрук и др.) слабије су прикупљани. Зато се може рећи да су мање теретили сељака ове области.

У Горњем Полимљу је (од 1858. године) сељак морао да плаћа и таксу — *тапију* — на продају земље или уопште при преласку земље из једних руку у друге (продаја, дар или наслеђе). Такса за тапију је ишла у корист државе. Како је сељак откупом од ага и бегова долазио до слободне земље, морао је и за тапију да одваја знатну суму новца.

Поред ових, постојали су још неки мањи порези, прирези и таксе које су и становници ове области били дужни да плаћају. Истини за вољу, никада сви нијесу могли бити прикупљени, па су се неки водили само на папиру.

Приликом распоређивања пореза турске власти су обично спроводиле националну и социјалну дискриминацију. Највећи терет су пребацивале на леђа сељака хришћана. Муслимански живаљ, мада га је у беранском крају било врло мало, плаћао је знатно мање износе пореза, док су хришћанска села задуживана много већим сумама новца. Чак су богати муслимани у околини Плава и Гусиња плаћали мање износе од најсиромашнијих хришћана. Тако је било и у Бихору. И поједини сеоски кметови, муктари, потврђивани од стране кајмакама, приликом распоређивања давања на сеоска домаћинства чинили су сељацима не-

⁵⁵ АВПР, Ф. Посланство у Цариграду, док. 2075, стр. 16; О систему закупа десетине и разним злоупотребама видјети опширније: М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*, стр. 11—36.

правде. Поједини муктари, повезани с турским мјесним властима, као и имућнијим представницима у општини, пребацивали су гро пореза на леђа хришћанске сеоске сиротиње.⁵⁶

Најзад да споменемо и врсту ванредног пореза, који је сељак босанског вилајета морао да плаћа када је Турска водила рат, мимо ових „обичних“, редовних давања, да би се издржавала војска у Босни, Херцеговини и Санџаку. *Иштира* — ванредни војни тешки порез — сакупљан је у натури. Према извјештају руског конзула у Београду А. Г. Влангалија, у Новопазарском Санџаку на име ванредног војног пореза од сваког домаћинства се тражило 30 до 100 ока пшенице, а 4 до 5 ока масла по сваком члану породице; од сваког мушкарца тражило се 100 до 300 гроша и „преко свега“ и 150 до 300 гроша за издржавање и подизање утврђења.⁵⁷

У којој мјери је становништво Горњег Полимља плаћало све ове порезе тешко је тачно рећи. Зна се сигурно да је и турска регуларна војска која је дошла да гуши устанак и води ратне операције на територији Горњег Полимља у 1861. и 1862. пустишила села, на силу узимала жито и друге животне намирнице, пљачкала стоку. Знатан терет је падао на становништво беранског краја приликом подизања војних утврђења на Јасиковцу и „кршле“ као темеља града Берана од 1862. до устанка 1875. године. Сељаци су, осим кулучења на војним утврђењима у Беранама, били принуђени да раде и на подизању караула, кула-фортица дуж црногорско-турске границе, као и на важним раскрсницама и другим пунктовима на територији Горњег Полимља. Они су морали да граде путеве и да сијеку шуму дуж саобраћајнице од Гусиња до Берана и Бијелог Поља.⁵⁸ Разумије се, све је то представљало велико оптерећење за сељачке масе и у овој области, као што је био случај у читавом босанском вилајету.

*

У досадашњој анализи показали смо како је становништво Горњег Полимља, као уосталом читав хришћански живаљ у

⁵⁶ На свом путовању по Босни, Херцеговини и Старој Србији А. Гиљфердинг је уочио ту појаву, нарочито у муслиманско-хришћанским, мјешовитим срединама (А. Гиљфердинг, *Босна, Херцеговина и Стара Србија*, Сарајево 1972, стр. 338, 371—373). Додуше, у беранском крају, настањеном компактним хришћанским становништвом, претежно црногорске народности, таквих злоупотреба је било мање. Међутим, у плаво-гусињској области терет је углавном сносио хришћански живаљ. Отуда и његов знатно тежи положај, о коме смо раније говорили.

⁵⁷ АВПР, Амбасада у Цариграду, Београд 1861, д. 1381, стр. 8.

⁵⁸ *Сарајевски цвјетник*, 1872, 5. фебруар и 11. и 18. март; *Босански вјесник*, 1866, год. I, бр. 3; М. Велимировић, н. д., стр. 109; Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књ. V, Цетиње 1969, стр. 190; М. Дашић, н. рад, стр. 55.

Турској, представљао „у социјалном погледу зависан народ“.⁵⁹ Горњополимско становништво било је везано феудалним односом, додуше, нешто лабавијим него у неким другим дјеловима босанског вилајета. У таквом феудалном односу затекао га је и устанак на горњим токовима Лима у љето 1875. године.

Од почетка седамдесетих година запажали су се све виднији знаци погоршавања друштвено-економског, политичког и правног положаја становништва црногорске и српске народности у области Горњег Полимља, а нарочито у Потарју, околини Бијелог Поља, Бихору, Рожајама, Гусињу и Плаву. Свакако је то погоршање било посљедица опште кризе и све тежег положаја Османске империје, која је западала у све веће финансијске дугове према Европи, па је Porta покушавала да финансијске тешкоће ријеши повећањем пореза и пребацивањем терета на радне масе, с једне стране, и сталним заоштравањем односа између феудалне класе и класе зависних сељака, чифчија, с друге. Опште врење запажало се у готово свим крајевима Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака. То врење у сељачким масама у годинама пред устанак не само да се рефлектовало на Горње Полимље него је у овој области добивало и специфичне форме, попримајући карактер народног бунта. Тако, у прољеће 1870. у народу је настало комешање кад су турске власти организовале пребројавање стоке у намјери да повећају порез на свако грло (овце и козе). Слична узнемиреност запажена је и у народу сјевероисточне Херцеговине, у Дробњаку и Пиви, а нарочито у Невесињу и његовој широј околини.⁶⁰ Тако је у Херцеговини и у Горњем Полимљу, захваљујући отпору народа, углавном остао исти износ пореза на стоку; турска власт је морала да устукне пред револтом сељака.

Већ смо показали да пореске дажбине и обавезе по основу земље према агама и беговима у Горњем Полимљу, као и у неким крајевима дуж црногорско-турске границе у Херцеговини, нијесу биле нарочито тешке. Истина, у дијелу Горњег Полимља од Сућеске до Плава и Гусиња положај сељака чифчија био је знатно тежи него у беранском крају. Послије 1862. горњополимски сељаци су успјели да се материјално колико-толико окријепе, обновили су своје домове, увећали сточни фонд и нешто више поклонили пажње пољопривредним културама, земљорадњи. У цјелини, економски положај сељака ове области уочи устанка 1875. није био тако неподношљив као у неким другим крајевима босанског вилајета, односно у сусједним казама Новопазарског Санџака. Али феудални односи и овдје су спутавали сељаке да још брже унапређују своја газдинства, а

⁵⁹ М. Екмечић, н. д., стр. 11.

⁶⁰ Ристо Т. Пророковић—Невесињац, *Невесињска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, Београд 1905, стр. 26—27; О. Благојевић, *Пива*, стр. 205.

недостатак новца отежавао им је извршавање обавеза према турској држави и феудалном господарством слоју. Уочи устанка сељак је доста тешко долазио до новца јер су домаћи пазари — берански, гусињски и плавски — били неразвијени, уско локалног значаја, да би могли да апсорбују вишкове стоке и других сточарских и земљорадничких производа, а до тржишта у широј околини тешко се стизало због њихове удаљености, слабих комуникација и уопште личне и имовинске несигурности у градовима на турској територији. Из оновремених историјских извора (извјештаја, писама, жалби и других докумената) како турске тако и црногорске провенијенције да се закључити да је у годинама које су претходиле устанку у градовима Новопазарског Санџака, затим призренског и скадарског вилајета, повремено преовлађивало несигурно стање, готово гранично са анархијом. У градовима ближе црногорској граници турске власти су за такво стање готово увијек пребацивале одговорност на Црногорце и Србе као изазиваче нереда, а Црна Гора, опет, оптуживала је Турску за све што се збивало на њеној територији, прије свега, за грубе и силецијске поступке према Црногорцима. Тако у једном документу босанског валије стоји да су пазари у Беранама, Колашину, Таслици, Бијелом Пољу и Гусињу „често позорнице насилних радња, крвавих свађа, крађа и нереда“⁶¹ у које су наводно умијешани Црногорци сумњивог понашања. Такво стање је представљало велики ризик за сељаке Горњег Полимља који су били принуђени да силазе на пазаре, па је разумљиво што се жале на поступке мјесних турских власти. Али, на несигурно стање у овим градовима не жале се само сељаци већ и трговци и други пословни људи.⁶² У оно вријеме је била особито појачана хајдучија, четовање; по селима и дуж друмова врзмале су се разне пљачкашке дружине, а све то задавало је велике невоље пословним људима који су настојали да се користе развијенијим пазарима у Скадру, Подгорици, Пећи, а од 1873. и Косовској Митровици.⁶³

Трговци са стране, због несигурности, рјеђе су залазили у ове крајеве, па су се у турском дијелу Горњег Полимља као

⁶¹ Документи епохе књаза Николе, ДАЦ, АО, 1870—1875 (преведена документа са француског), Историјски институт СРЦГ Титоград, Акиф-паша — књазу Николи, Сарајево, 19/31. јула 1871. године.

⁶² Исто, генерални гувернер босанског вилајета — Божу Петровићу, предсједнику Сената, Сарајево 7/19. јуна 1871. године; Исто, писмо од 31. децембра /12. јануара 1874; М. Дашић, н. рад, стр. 58. и даље.

⁶³ Изградњом жељезничке пруге Скопље — К. Митровица, која је пуштена у саобраћај 1873, овај град је постао важан привредни центар и за области у његовом ширем залеђу: Рожаје, Бихор и Горње Полимље. Од 1873. до 1876. у К. Митровицу су пристизали каравани и из Берана, односно Г. Полимља за извоз и увоз робе приспјеле жељезницом из Скопља и Солуна. Тако је овај град стекао велики значај за извоз ситне стоке, коже, вуне и крзна, као и за увоз колонијалне и индустријске робе уопште (види: М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 100; *Косово некад и данас*, Београд 1973, стр. 758).

посредници у трговини појављивали плаво-гусињски аге и бегови. Како су они били истовремено и носиоци политичке власти, господари земље, феудалци од којих су зависили сељаци, чифчије, користили су се својим положајем па су јефтино куповали стоку и на њој остваривали доста високе зараде. У годинама које су непосредно претходилие источној кризи људи из Горњих Васојевића су се све чешће користили и доста удаљеним пазарима у унутрашњости Црне Горе (Даниловград), а мањи број их је стизао и на пазаре на Ријеци Црнојевића и Виру Црмничком. Из црногорског дијела Васојевића, а појединци и из турског дијела Полимља, нарочито за сушних и неродних година, ишли су и у Котор ради куповине жита, соли, колонијалне и индустријске робе. Истовремено, у црногорски дио Васојевића од краја шездесетих година прошлог вијека све чешће су пристизали поједини црногорски трговци и ту, на лицу мјеста, у селима и катунима, куповали јефтиније стоку. Црногорски трговци су преко посредника, богатијих сељака или главара, који су се и сами почели бавити трговином локалног карактера, куповали стоку од сељака и с оне стране црногорске границе у лимској долини. За мирних година турске власти нијесу спречавале развој трговине са Црном Гором, па су и поданици Турске, трговци, износили своју робу на црногорске пазаре, па чак преко црногорске територије ишли ради трговине на которско тржиште.⁶⁴ Трговци из Црне Горе залазили су ради трговине и у Албанију и Херцеговину. Купљену стоку из пограничних крајева црногорски пословни људи су махом извозили, продајући је на тржишта Аустрије, Италије, па чак и Малте.⁶⁵ То проширивање трговачких послова и у рејонима ван Црне Горе било је од великог значаја за цјелокупни привредни и друштвено-економски развој и стијешњене црногорске државе и пограничних крајева, као и оних крајева који су били под турском влашћу. Црногорско тржиште на тај начин постајало је врло примамљиво за сељаке Горњег Полимља, који су били богатији стоком и сточарским и другим производима, а трговачки црногорски капитал, опет, постајао је све заинтересованији за проширивање државних граница на овој страни, па и даље према сјевероистоку. Зато је разумљиво што ће трговачки слој, претежно главарског поријекла, снажно подупирати национално-ослободилачки програм Црне Горе уочи велике источне кризе; заинтересован је био за подизање буна и подстицање сељачког устанка и ослободилачке борбе ширих размјера, а не само дуж црногорске границе. Отуда није случајно што је трговачки слој, иако у структури црногорског друштва још врло танак, имао одређену улогу и у подстицању устанака и ослободилачке бор-

⁶⁴ Никола I, *Мемоари*, стр. 120—121.

⁶⁵ М. Лутовац, н. д., стр. 100; М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори*, Цетиње 1958, стр. 32. и даље; М. Дашић, н. рад, стр. 74. и даље.

бе на простору Горњег Полимља. У годинама које су претходиле васојевићком устанку (1875) и источној кризи уопште, трговачки слој је утицао на припреме ослободилачке борбе јер је видио могућност да у устанку и ослободилачком рату прошири своје пословне операције и на Горње Полимље, као и на све друге богатије крајеве још неослобођене од турске власти. С друге стране, горњополимско становништво је у привредној интеграцији са слободним црногорским тржиштем учавало повољну могућност за брже сопствено привредно напредовање, социјално и друштвено ослобођење од турских феудалних односа и политичке зависности. Развој робноновчаних односа све више је захтијевао такву интеграцију с црногорским националним тржиштем. Све је то било од утицаја на брже сазријевање свијести о неминовности устанка и оружаног обрачуна са турском влашћу и феудалним господарским слојем на овом простору.

Сељачке масе у турском дијелу Горњег Полимља уочи устанка 1875. осјећале су све већу потребу за друштвеним и економским промјенама. Фискалне обавезе — царски порези и друге бројне дажбине, откупљивање земље од ага и бегова, а уз то и често замјењивање натуралне ренте новчаном (десетина, остали порези, па и четвртина) — постајале су из године у годину све теже за сељаке, управо и због тога што је локално тржиште било у турским рукама, а осим тога неразвијено, владала је правна и имовинска несигурност, а слабе комуникације и удаљеност развијених пазара нијесу омогућавале сељаку да дође до новца продајом стоке и других производа. Недостатак новца је стално притискао сељаке у овој области. Особито је тешко стање било у дјелу Горњег Полимља које је припадало гусињској кази. Ми смо већ истакли да су у оном крају били чвршћи чифчијски односи, а сељаци, чифчије, знатно више оптерећени разним давањима. Сељаци плаво-гусињске области, Велике и полимских села све до црногорске границе на Перућици, Злоречици и Лиму, поред царских пореза, били су принуђени да агама и беговима дају и трећину рода, па чак и да обрађују земљу коју је непосредно држао феудалац. Да су оптерећења сељака у овом крају била прилично велика види се из историјских извора онога времена или оних који су настали нешто касније. Тако, на примјер, у 11 села гусињске казе (Велика, Машница, Зорићи, Мурино, Грачаница, Улотина, Луге, Цецуни, Ђулићи, Мимићи и Сеоце) и у три села из беранске казе (Трепча, Ријека Марсенића и Мезгаље), која су у васојевићком устанку 1875. и ослободилачким ратовима Црне Горе (1876—1878) ослобођена и дефинитивно по Берлинском уговору ушла у састав Црне Горе, — аге и бегови су просјечно сваке године од сељака, чифчија, добивали: 62.450 ока кукуруза, 95.370 ока бијелих житарица, 191.350 ока сијена, 62 оке масла, 5.000 гроша у готовом новцу.

Уочи устанка читлуци у овом дијелу Горњег Полимља припадали су разним феудалним породицама из Плава и Гусиња.⁶⁶ Највећи земљопосједник у Горњем Полимљу Али-бег Гусињски од назначених прихода годишње је убирао: 12.600 ока кукуруза, 19.200 ока бијелих житарица и 37.500 ока сијена.⁶⁷

Као што се види из горњих података, количине пољопривредних производа које су добијали феудалци, прије устанка 1875. године, биле су велико оптерећење за сељаке. Очигледно је да се радило о давањима која су представљала више од четвртине укупних сељакових производа, вјероватно једну трећину. За берански крај немамо конкретних података колика су била та давања, али, по свему судећи, била су знатно мања од давања у плаво-гусињској кази. Међутим, ако се томе додају десетина, која се стално повећавала, и други царски порези и приреззи, као и „добровољни“ поклони агама и беговима, онда се тек може схватити да је сељак био знатно оптерећен, нарочито у плаво-гусињском крају, и да је био изложен експлоатацији, класном угњетавању које је неминовно водило конфлику са турском влашћу и феудалним господарским слојем. Социјални и друштвени положај сељака се погоршавао упоредо с јачањем војноуправних власти у Беранама и Гусињу, односно с интензивним утврђивањем границе, подизањем нових кула и фортица у које су смјештане војне и полицијске посаде по читавој територији Горњег Полимља.

Домаћи господарећи слој, ојачан царским аскером и управним и полицијским властима, стекао је повољне услове да врши јачи притисак на сељаке, чифчије, него икад раније. Појачано је класно и национално угњетавање нетурског становништва. Народ, који је педесетих и почетком шездесетих година био окусио плодове тешке борбе за слободу, није се могао помирити са оваквим погоршавањем свог положаја. Десетак није више онај утврђени порез који се могао подносити, јер се из године у годину увећавао тако да је у 1875. већ био удвостручен. Када је Турска 1874. укинула унутрашње царине, Порта, да би на-

⁶⁶ А. Јовићевић, н. д., стр. 506—510; Др Жарко Булајић је утврдио да су у овом дијелу Горњег Полимља читлуци припадали 81 земљопосједнику (Др Ж. Булајић, н. д., стр. 64).

⁶⁷ Ови подаци су изведени десет година послеје припајања набројаних села Црној Гори. Тада су аге и бегови, на основу одредаба Берлинског уговора, тражили од Црне Горе накнаду за изгубљену земљу и дохотке. У телеграму Баја Гардашевића, црногорског комесара у црногорско-турској комисији — која је образована 1889. с циљем да ријеши питање ранијих односа и плаћања дохотка са земље плаво-гусињских бегова и ага у лимској долини — Министарству иностраних дјела, од 24. јануара 1889. године, стоји и ово: „Турски комесари кажу да су уврстили у овом протоколу најмањи годишњи приход који су аге икад узимале с поменутих добара“ (МЦ, АО — Цетиње, Ф. Никола I — 1889). У вези са овим питањем има интересантних података и у неким другим документима (МЦ, МИД, Ф. II, 1889, бр. 879. и Ф. I, 1892, бр. 519).

докнадила губитак прихода државне касе, уводи „десетинску четвртину“. То је у суштини значило још један нови порез на сељака.⁶⁸ Објективно, десетина се претворила у осмину. Ако се има у виду и то да је брзо растао и закуп десетине, лакше се може схватити да је она већ 1875. била више него удвостручена у односу на 1872. годину.⁶⁹ Због овако наглог пораста десетка у Новопазарском Санџаку, 1874. нико од закупаца на лицитацији није хтио да се прихвати његовог закупа. Зато су прикупљање десетине обављали турски чиновници уз асистенцију жандарма (заптија).⁷⁰ Они су поступали врло безобзирно, па је сакупљање десетине више личило на пљачку и отимачину него на уобичајено прибирање државног пореза. Због таквог односа турских чиновника и заптија, које су пратили и осиротјели аге и бегови у купљењу четвртине, све видљивије је било не само незадовољство у народу него и расположење за дизање на оружје. Четовање и хајдучија појачавају се и у области Горњег Полимља, учестала су убиства од стране појединих турских силника и зулумћара, али и освете чета и хајдучких дружина.⁷¹ Тако је 1873. године хајдучка чета Арсенија Вукићевића напала у Тифранској клисури јузбашу Малић-бега Реџепагића, шефа жандармерије (заптија) на простору од Берана до Гусиња, иначе окрутног и суровог човјека, феудалца, силника и зулумћара, и убила га са још три заптије. Тај догађај је изазвао немилосрдне турске освете у Горњем Полимљу, заведено је право опасно и ванредно стање. Убиство Малић-бега је подигло на ноге фанатизоване масе које су предводили конзервативни аге и бегови, хоће и други привилеговани дјелови муслиманског свијета. Међутим, и хришћански свијет је био усталасан, спреман да иде у оружани сукоб са Турцима. На то устаничко расположење смирујуће дјелује Црна Гора и поруке са Цетиња. Porta је такође оштро протестовала код књаза Николе, сматрајући да је војвода Миљан Вуков одговоран за немирно стање у Горњем Полимљу, тражено је изручење хајдучког харамбаше Вукићевића и његове дружине. У ноти великог везира

⁶⁸ М. Екмечић, *Устанак у Босни*, стр. 23.

⁶⁹ М. Екмечић, *Почетак Босанског устанка 1875. год.*, Годишњак Историјског друштва БиХ, VI, Сарајево 1954, стр. 281—282.

⁷⁰ В. Шалипуровић, н. д., стр. 30.

⁷¹ Да су четовање и хајдучија као вид отпора били узели приличног маха у овој области потврђују и црногорски и турски завични документи; о одметању људи у шуме и њиховом припремању за устанак има података и у штампи, а и неки савременици су нам оставили доста занимљивих забиљешки и свједочења (видјети: *Црногорац*, 1871, 1872. и бр. 1—6 за 1873; *Глас Црногорца*, 1873, 1874. и 1875; Р. Вешовић, *Четовања према Плаву — Гусињу и Ругови*, Записи, 1930, VI, 3, стр. 162—167; Исти, *Племи Васојевићи*, стр. 305—307; Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. године*, Сарајево 1925, стр. 8—9; Ристо Пророковић—Невесињац, *Невесињска буна*, стр. 40; Петар Мркоњић, н. д., стр. 276; В. Шалипуровић, н. д., стр. 24—26. и др.).

Хусеин-паше упућеној књазу Николи поводом овог догађаја се истиче: „Царске власти оправдано самтрају да присуство Арсенијево и његових саучесника у Васојевићима представља једну сталну опасност у погледу безбједности у сусједним срезовима“. Порта је од Црне Горе захтијевала „да се ови злочинци удаље из Васојевића“ и да се примјерно казне.⁷² Црногорски књаз, увиђајући да би овакви догађаји могли да доведу до конфликта ширих размјера, издао је наредбу да се хајдуци Арсенија Вукићевића гоне и пронађу.⁷³ Црна Гора је на то била принуђена и тим што је новопазарски мутесарип Хамид-паша, прозван „зли паша“, почео да гони и прогони истакнуте људе и главаре и у Горњем Полимљу, да пријети хапшењем и сургуном. Тако је последице убиства јузбаше Малић-бега похватано и отјерано у сјеничку тамницу „око 70 Васојевића с десне стране Лима“, нарочито с Полице,⁷⁴ Црна Гора је интервенисала да се похапшени ослободе, на што су Турци само дјелимично позитивно одговорили. Појединци су отјерани у сургун чак и у неке азијске крајеве Турске.

Заоштравање односа између турских власти и феудалаца, с једне, и раје, с друге стране, настављало се и у другим кадилуцима у новопазарском и херцеговачком санџаку. Заједничке невоље, али више политички, национални и социјални разлози и мотиви, довели су, у 1873. години, до заједничког скупа херцеговачких и доњовасојевићких првака у манастиру Косијереву, гдје се расправљало о припремама и почетку устанка. Горње Полимље на овом састанку су представљали народни главари Миро Дедовић, Васо Сајичић и Радосав Јелин. Према документу који је тада усвојен и потписан од херцеговачких и ових васојевићких главара, рачунало се да ће устанак помоћи књаз Никола, а гајене су наде и у заузимање руског цара Александра II. Њега је за устанак требало да придобије лично књаз Никола (тада се налазио у Бечу и сусрео се са руским владарем). У Горњем Полимљу се у прољеће 1873. заиста говорило о устанку против Турака. Вијести су ширене на све стране.⁷⁵ То се види и из потписаног документа у којем херце-

⁷² ДАЦ, АО, Документи епохе књаза Николе I (1870—1875), Историјски институт СРЦГ Титовград, велики везир Хусеин-паша — књазу Николи, Цариград, Висока Порта, 24. јуна 1874.

⁷³ Црногорске власти су могле пронаћи Арсенија и његову дружину, али су то свјесно одлагале. Ипак, да би се оправдала, Црна Гора је гонила хајдуке који су пљачкали и стварали неред дуж границе. Тако је 27. септембра 1874. у капетанији војводе Лакића Војводића убијен „качки“ (тако су називани одметници-пљачкаши — М. Д.) Андрија Петровић Пећанин, један од чланова Арсенијевог дружини, који је и убио јузбашу Малић-бега Реџепагића (Сенат, 1874, док. 247 (2); М. Веллимировић, ..., Братство, V. Београд 1892, стр. 88).

⁷⁴ М. Цемовић, *Устанак у Васојевићима 1875. године и његов значај*, Никшић — Беране 1935, стр. 7.

⁷⁵ Исто, стр. 8.

говачки и васојевићки главари нијесу скривали намјере да устанак почне у прољеће 1873, на Ђурђевдан. Међутим, како књаз Никола у то вријеме није био у Црној Гори, главари су ријешили да га сачекају, тј. одложили су дизање устанка „до Тројичина дне 27. маја“, а до тада је требало да добију одговор на какву помоћ могу рачунати „од стране Црне Горе и велике Русије“. Главари су у истом писму изражавали спремност да и сами подигну устанак, макар и не добили сагласност и помоћ Црне Горе, јер — не могу „гледати свакидашња мучка убиства... срамно силовање нашијех жена, сестара и жалоснијех шћери, јавне отимачине, тешке дације и стотинама другијех невоља...“ Све ово указује да је расположење за устанак било опште, јер главари кажу да ће на оружје устати сви ваљани Херцеговци, „од аустријске границе до Новог Пазара“. „Ово трпјет не (можемо), боље је сто пута умријет и радо идемо да умремо“ — закључују главари.⁷⁶

Као што је познато, до планираног устанка у прољеће 1873. ипак није дошло. Разлог је свакако био у томе што Црна Гора још није била спремна да поведе устанак, акцију херцеговачких и горњополимских главара сматрала је преурањеном, а Аустро-Угарска, Русија и Србија савјетовале су да се очува мир, полазећи свака од свог политичког интереса и утицаја на ове крајеве под турском влашћу.

Социјални и економски положај становништва у Горњем Полимљу нагло се погоршао 1873. и 1874. године и због велике суше и неродице жита и сијена. Неродица жита изазвала је тешко стање у свим балканским турским провинцијама, народ је почео да гладује. У Горњем Полимљу 1874. род жита био је слаб, а траве готово некакав. Недостатак сијена запријетио је уништењем сточног фонда, па је стање на селу постало веома критично, с обзиром на то да је већина становништва живјела од сточарства. Излаз је тражен у масовном прејављивању сточара на зимовник у Србију и Босну.⁷⁷ Све то пратили су и даље

⁷⁶ Ово писмо је датирано „У манастиру Косијереву 29. априла 1873. год.“ На писму су потписи представника херцеговачких кадилука: требињског, столачког, невесињског, гатачког, пивског, фочанског и рудинског, затим пљеваљског, колашинског, Нахије (васојевићке) и Бањана (Душан Вуксан, Записи, 1936, XVI, стр. 125—126).

Жарко Шћепановић доводи у сумњу аутентичност овог документа (видјети његов чланак: *Друштвено-економске прилике у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1875—1878*, Историјски записи, 1974, XXXI, 1—2, стр. 70, напомена 30).

⁷⁷ М. Велимировић каже да је 1874. на путу за Србију носио у Сјеницу 74 пасоша чобана из Васојевића да их овјери („да се кајите“) ради преласка са стоком у Србију (М. Цемовић, *Мемоари*, стр. 557). Милован Лекић и Милета Вуков из Начелства у Андријевици обраћају се Сенату, 23. септембра 1874, с молбом да се учини „начин с пашом сеничким за споради цумрука на нашу стоку што узимају која јави у Босну и Србију...“ Из акта се види да су турске власти наплаћивале по два гроша ђумрука на свако грло, што је било много, па се каже „...заиста остати

тешки намети и злоупотребе око купљења десетине и других пореза. Отуда је дошло до опште узнемирености у беранском и плаво-гусињском крају. Због свих тих околности од јесени 1874. до прољећа 1875. тињао је у готово свим селима насељеним црногорским и српским живљем процес који је неминовно водио у општи конфликт с Турцима, у устанак. У јесен 1874. Васојевићи су се „учинили аси“,⁷⁸ одрекли су турским властима плаћање пореза, четвртине и других намета. Од овог одметања, отвореног „асилука“, па све до часа оружаног устанка у Горњем Полимљу, јула 1875. године, који је почео истовремено када и устанак у Херцеговини, стално је избијала по нека варница. Искрила је: у емигрирању сељака у Горње Васојевиће, односно Црну Гору, одметању људи у шуму, чаркама са заптијама и граничарима и сл. Величани су на челу са браћом Микића 1874. одбили да плаћају четвртину агама и беговима и том приликом је дошло до оружаног сукоба са феудалцима. Микићи су поубијали неколике аге и емигрирали у Црну Гору; смјестивши се у Андријевици, прелазили су на турску територију и агитовали за устанак. Турска је исте године почела да доводи војна појачања у Беране и Гусиње, удвостручавала је граничарске јединице, жандармерију, наставила да гради нове и утврђује раније подигнуте карауле и куле. Турци су сва ова утврђења појачали новим војним посадама, састављеним махом од околних арбанашких муслиманских плаћеника или фанатизованог муслиманског елемента из унутрашњости Новопазарског Санџака. У појединим кулама по селима Горњег Полимља било је и редовне војске, низама. Тако образован чврст систем утврђења, кордон, са преко 20 кула и караула, а из позадине појачан снажним војним посадама у Беранама и Гусињу, требало је да спречи бунтовно становништво овога краја да се не диже на

живи не можемо ни на који начин, јербо ово узима Турска а особито опет и Србија“. Турски царински органи су чобанима, вјероватно је ријеч о онима из Горњих Васојевића, говорили да би их ове обавезе ослободили ако би добили „писмо од ваше стране“, тј. од Сената или црногорског владара. Због тога су молили да се Сенат заузме за ову сиротињу (Архив СРЦГ Цетиње, Сенат, Ф. II, док. 246, Милован Лекић и Милета Вуков — Сенату, 23. септембра 1874. године).

Масовно прејављивање сточара из овог краја у Србију и Босну морало је утицати да се убрзају припреме за устанак. Политичка пропаганда у Србији и Босни свакако није мимоилазила горњополимске сточаре. Напротив. Код њих је сазријевала свијест о неопходности устанка.

⁷⁸ М. Цемовић, *Васојевићки устанак...*, стр. 8, Начелство у Андријевици, 18. августа 1874. године, извјештава Сенат да су „Турци у суботу ухватили Панта Цемова и Ивана Делевића и свезали па поћерали у Сјеницу и шњима Богдана Пецовића“. Тада су виђенији људи из Г. Полимља масовно одбјегли у шуме и планине, а ускакали су и у Црну Гору. Начелство у Андријевици је обавјештавало Сенат како се проносе вијести да похапшене главаре Турци намјеравају да „ћерају под Видин“. (Архив СРЦГ Цетиње, Сенат, Ф. II, док. 241/2), поп Машан Никчевић — Сенату, Андријевица, 18. VIII 1874. године.)

оружје и угрожава мјесне турске власти и позиције феудалне класе. Све те турске снаге, кордуни (граничари), као и „летећи кордуни“, који су на челу с буљубашама уочи устанка непрестано крстарили полимским селима, представљале су опасност за православни живаљ. Крстарећи селима патроле „кордуна“ често су вршиле насиља, злоупотребе, преметачине, пљачку, отимачине, премлаћивале људе који су на било који начин давали отпор насиљима и наметима, безобзирним поступцима корумпираних турских чиновника и феудалаца. Како су кордуни, односно заптије били састављени махом од муслиманског елемента из шире околине и оног арбанашког поријекла, чврсто повезаног са агама и беговима, често и под њиховом командом, разумљиво је што су се јављали и као оружана заштита феудалног слоја приликом прикупљања четвртине. Такво стање неминовно је изазивало инциденте. Све ће то убрзати избијање устанка у љето 1875. и његово прерастање у општереволуционарни покрет сељачких маса које су повеле најкрвавију битку против турског вишевијековног угњетавања.

Међутим, у Горњем Полимљу, исто као и у Херцеговини, мада је било насиља, злостављања појединаца, стање ипак није било несносно, није било зулума „ни тако честијех, ни великих...“ као у Бугарској, Македонији, Старој Србији и Босни.⁷⁹ Истраживање показује да зулуми и нијесу у Горњем Полимљу били основни узрок сељачког устанка у љето 1875. Било је слушајева насиља, преметачина, пљачке, па чак и убиства недужних људи, али се не би могло тврдити да је таквих појава било онолико колико их је било у другим областима дуж црногорске границе. Напротив. Било их је мање него, на примјер, у Потарју и дубље у унутрашњости Новопазарског Санџака. Када се у цјелини анализира положај становништва Горњег Полимља уочи устанка, може се рећи да је он у много чему

⁷⁹ Р. Пророковић, н. д., стр. 35. Јован Ристић је као основни узрок устанка 1875. у Босни, Херцеговини и Старој Србији истицао управо зулуме које су чинили Турци. Он није залазио у социјалне и аграрне услове који су управо изазвали општи сељачки револуционарни покрет на Балкану 1875 (види: Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878. године*). Турска насиља и зулуме узима и С. Грујић као основне узроке сељачких устанака 1875—1878 (С. Грујић, *Одношаји српско-турски пред рат 1876. године*, Ратник, 1896). И Гавро Вуковић полази од тезе да су зулуми, насиља и злоупотребе били главни унутрашњи проузроковачи устанка у Херцеговини и Васојевићима 1875. и 1876 (Г. Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. године*, Сарајево 1925, стр. 1—223). И други писци и историчари су ову тезу заступали у историјској науци. У послјератној историографији историчари марксисти су у тражењу основних узрока великом сељачком врењу у Босни и Херцеговини пошли управо од анализе друштвено-економских односа, односно аграрног питања као основног за сељачке масе везане османским феудалним односом. М. Екмечић је у том погледу заорао најдубљу бразду, проучивши устанак у Босни 1875—1878 (М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*, Сарајево 1970).

био сличан положају оних граничних херцеговачких племена која су се као и Васојевићи упорно борила за очување своје унутрашње племенске самоуправе, ослањајући се чврсто на Црну Гору и њену моралну, материјалну и војничку помоћ. Васа Пелагић, као савременик збивања седамдесетих година прошлога вијека, писао је да херцеговачка племена (Језера, Шаранци, Пива, Рудине, Бањани и Зупци) живе „као шест добрих малих република...“, да уживају „потпуну самосталност и слободу“, да плаћају мали данак и да су „поштеђења од војне дужности...“ Пелагић је то стање овако представио: „...просте и јефтине уредбе њихове могу за дуго као огледан примјер српству и човјечанству служити... Васколика управа, и судска административна, била је у рукама народа и његових главара. Ове је бирао народ дотичног племена“.⁸⁰

Оновремени извори показују да се стање у Горњем Полимљу, ипак, нешто разликовало од оног у Херцеговини, како га приказује Васа Пелагић. Наиме, аграрни односи у овој области, под утицајем измијењених друштвено-политичких прилика и историјских околности на које смо већ раније указали, били су повољнији него у другим крајевима босанског вилајета. Али, без обзира на то, главни узроци устанка 1875. свакако се налазе у захтјевима горњополимских сељака да се укину феудални односи, ријеши аграрно питање, а све то било је условљено пробуђеном и ојачалом народном свијешћу о неопходности рјешавања социјалног и националног ослобођења. Сељачки устанци и у овој области у читавом XIX вијеку полазили су од мотива и захтјева да се ликвидира феудални поредак. Сељачки покрети на овом географско-историјском простору били су, од средине XIX вијека, интегрални дио општег револуционарног сељачког врења на ширем балканском простору у оквиру Турске. Али, устанци и покрети у Горњем Полимљу, чији врхунац чини устанак 1875—1878. године, вођени су под снажним политичким и војним утицајем Црне Горе, представљајући дио ослободилачке борбе црногорског народа. На простору Горњег Полимља ни прије васојевићког устанка 1875. није било код сељачких маса оне „наивности првобитних сељачких поимања“, о којима говори Милорад Екмечић, као, на примјер, у неким крајевима Босне, а која се манифестовала у схватању „да је могуће освојити слободну земљу под султановим суверенитетом...“⁸¹ Напротив. У Горњем Полимљу од почетка педесетих година, кад се масовно дижу на устанак против турске власти и феудалних господара, сељаци јасно и недвосмислено

⁸⁰ Васа Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне*, стр. 69—73, напомена 3.

Александар Ф. Гиљфердинг на свом путовању кроз Пиву и Дробњак 1857. забиљежио је: „Турска власт се не мијеша у управу тих племена, само од њих убире порез“ (А. Ф. Гиљфердинг, н. д., стр. 293).

⁸¹ М. Екмечић, н. д., стр. 31.

показују да не желе компромис с османским феудалним друштвом, јер су им то друштво и држава толико страни и несигурни да од њих не могу да очекују остварење својих захтјева за слободном земљом.

*

Улазећи у устанак 1875. сељаци су већ имали за собом велико борбено и револуционарно искуство, али им се захтјеви и циљеви готово нијесу разликовали од оних прије двије деценије. Можда је овога пута само нешто јаче наглашаван виши историјски смисао устанка, а то је: борба за слободну земљу истовремено је и борба за дефинитивно присаједињење националној држави, тј. матици Црној Гори. С тим циљем народ је политички и војнички припреман за устанак на читавом простору од Херцеговине до Проклетија. Црна Гора је у тим припремама природно имала одлучујућу улогу, јер се радило о борби за ослобођење сународника, о помоћи да остваре национално и социјално ослобођење, о праву Црне Горе на крајеве и области који су јој историјски припадали, представљали њен национални корпус. Сељачке масе у крајевима око Црне Горе, захваћене устанком 1875. године, нијесу имале неког јединственог општег политичког програма, јер су њихови захтјеви за слободном земљом били иначе на политичкој платформи ослободилачког програма Црне Горе и њеног друштва онога доба. Милорад Екмечић је утврдио да ни у Босни сељаци, улазећи у велику источну кризу, нијесу имали неког јединственог и општег политичког програма у коме би били формулисани њихови захтјеви за слободном земљом. Захтјеви босанских сељака за слободном земљом испољавали су се у форми „сељачке социјалне стихије свуда гдје се јавља устанак“ 1875. године. То би се само донекле могло рећи и за устанак у Горњем Полимљу. Одлука да се иде на устанак у овој области и прва проливена крв јула 1875. значила је не изношење неких непосредних захтјева турским органима власти и феудалном господарем слоју, него отварање врата за коначно рјешавање друштвено-политичког и социјалног положаја сељачких маса. Устанак није био резултат неког унапријед смишљеног и формулисаног програма, него се и овдје, као и у Босни и Херцеговини, у самом устанку ствара програм „на тај начин што се на њега непосредно надовезује сваки могућ, сваки коначан захтјев, укључујући прије свега захтјев за слободном земљом и захтјев за слободном државом као нужном организацијом те земље“.⁸²

Улазећи у револуционарни обрачун са османском владајућом класом и туђинским режимом, горњополимски сељаци су у слободној Црној Гори већ имали образац своје државе, па су се борећи се за слободну земљу борили и за уједињење са сво-

⁸² Исто.

јом националном матицом. Политички програм Црне Горе у ослободилачком рату постао је, разумљиво, и непосредни програм сељачког устанка у Горњем Полимљу. На основу тог национално-ослободилачког програма развијао се устанак све до склапања примирја између Црне Горе и Турске 1878. године, односно до проширења граница на овој страни Берлинским уговором исте године. Али, тиме није окончана борба народа овог краја за социјално и национално ослобођење. Она ће се у беранском крају наставити све до 1912, до коначног слома Османске империје.

Miomir DAŠIĆ

LES PREALABLES POLITIQUES ET SOCIAUX DU SOULEVEMENT
PAYSAN DU HAUT LIM EN 1875

Résumé

Les mouvements de libération des masses paysannes de 1853 à 1862 avaient temporairement aboli les rapports féodaux dans le Haut Lim d'où les autorités turques avaient été refoulées. C'est alors que cette région avait été rattachée à l'Etat monténégrin, bien que du point de vue juridique la souveraineté du prince Danilo ne fût pas reconnue sur le plan international. La délimitation des frontières entre le Monténégro et la Turquie (1859) n'avait englobé qu'un tiers de la région libérée des Vasojevići. Mécontentes de la manière dont la frontière avait été tracée, les populations chrétiennes avaient poursuivi la lutte contre les Turcs et pris une part active, en 1862, à la guerre de libération du Monténégro. Mais cette guerre s'étant soldée par un revers du Monténégro, les frontières n'avaient pas été modifiées: les deux tiers du Haut Lim continuaient à subir la domination turque. Les réfugiés avaient été obligés de regagner leurs vallages incendiés. Les anciens rapports féodaux avaient été rétablis dans toute la région. Les paysans supportaient difficilement le système des terres féodales restauré à cette occasion. Ils avaient donc continué à résister aux impôts et autres obligations que leur imposait le tiers récoltes obtenues par les paysans réduits au servage — fut système des terres féodales dans le Haut Lim après 1862 — les beys et les agas s'approprièrent le quart et même, dans la région de Plav et de Gusinje, le tiers des récoltes obtenues par les paysans réduits au servage — fut et demeura jusqu'au soulèvement paysan de 1875—1878, le principal point litigieux entre les autorités et la classe féodale turques, d'une part, et les serfs, de l'autre. Dans la région de Berane, elle le fut même jusqu'en 1912. Bien que le système des terres féodales n'y fût pas aussi oppressif que dans certaines autres régions de la Turquie d'Europe, les paysans étaient fermement

décidés à se délivrer entièrement de cette dépendance de classe. Ils ne cessèrent dès lors de résister, de se rebeller.

Le soulèvement de 1875 fut d'entrée de jeu une guerre de classe menée par la paysannerie du Lim pour abolir les rapports féodaux, conquérir les terres et les transformer en propriétés libres. La lutte pour chasser les Turcs de la région et jouir du droit de disposer librement des terres et des fruits qu'elles fournissaient, fut aussi pour les masses paysannes une lutte pour le rattachement définitif à leur Etat national, à leur mère-patrie — au Monténégro. C'est en fonction de la réalisation de ce but que les populations de la région avaient été préparées politiquement et militairement pour l'insurrection de 1875. Le Monténégro joua un rôle déterminant dans la préparation de cette lutte de libération. Il fournit aux populations une aide morale, militaire et, dans les limites de ses possibilités, matérielle. Cette assistance allait à des populations qui étaient du point de vue technique, socio-économique, culturel et historique, un élément intégrant de la nation monténégrine. La question agraire et la volonté de régler la question des rapports sociaux furent la principale cause et le mobile majeur du soulèvement des masses paysannes du Haut Lim. C'est ce qui les amena à prendre les armes et à engager en 1875 un combat révolutionnaire pour leur libération sociale et nationale. Comme le mouvement de libération avait été préparé avec le soutien du Monténégro, on comprend que le programme politique et de libération que le Monténégro fit valoir pendant la crise d'Orient (1875—1878) fut aussi celui du soulèvement des paysans du Haut Lim.